MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE BUNSCHOTEN

Drs. D. Cazemier
Drs. B. Olde Meierink

© PROVINCIE UTRECHT DIENST RUIMTE EN GROEN 1992

VOORWOORD

Voor U ligt het rapport betreffende de gemeente Bunschoten van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Mede dankzij de inbreng van de gemeente Bunschotenen vele van haar inwoners treft U in dit rapport een schat aan gegevens over gebouwen, gebieden en andere cultuurhistorisch waardevolle elementen aan.
Het Monumenten Inventarisatie Project is een initiatief van de rijksoverheid om binnen een korte periode (1987-1992) een landelijk overzicht te verkrijgen van de jongere bouwkunst en stedebouw tussen 1850 en 1940. De uitvoering van dit project is in handen gelegd van de provincies en de vier grote steden. De Provincie Utrecht heeft een aanzienlijke bijdrage geleverd aan het M.I.P. door ook de oudere bouwkunst van vóór 1850 te inventariseren volgens de standaard-methodiek. Op deze wijze kan een complete en geautomatiseerde databank van alle cultuurhistorisch waardevolle elementen opgebouwd worden. De breed opgezette inventarisatie per gemeente dient als basis voor een nadere selectie ten behoeve van plaatsing op de rijksmonumentenlijst, een procedure die na 1992 zal gaan plaats vinden. In meer algemene zin vormt het M.I.P. een uitgangspunt voor het beleid van de drie overheden ten aanzien van monumentenzorg, stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening. Het kan dienen als materiaal voor publicaties in zowel toeristische als wetenschappelijke sfeer. Zeker niet in de laatste plaats kan dit onderzoek bijdragen aan de kennis van en de waardering voor ons cultureel erfgoed.

mr D.H. Kok
Lid van Gedeputeerde Staten van
Utrecht

INHOUDSOPGAVE

Verantwoording

DEEL A
BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

1 Inleiding 9

2 Bodemgesteldheid en afwatering 10
2.1 Bodemgesteldheid 10
2.2 Afwatering 10

3 Occupatie en ruimtelijke ontwikkeling tot 1850 13
3.1 Vroege bewoning 13
3.2 Ontginning 13
3.3 Grondgebruik 15
3.4 Infrastructuur 16
3.4.1 Wegen 16
3.4.2 Water 16
3.4.3 Dijken en kaden 17
3.4.4 Militaire infrastructuur 17
3.5 Nederzettingen 18
3.5.1 Bunschoten 18
3.5.2 Spakenburg 19
3.5.3 Eemdijk 21
3.5.4 Zevenhuizen 21
3.5.5 Verspreide bebouwing 21

4 Ruimtelijke ontwikkeling 1850-1940 22
4.1 Ruimtelijke structuur omstreeks 1850 22
4.2 Grondgebruik 22
4.3 Infrastructuur 23
4.3.1 Wegen 23
4.3.2 Water 23
4.3.3 Dijken en kaden 24
4.3.4 Militaire infrastructuur 24
4.4 Nederzettingen 24
4.4.1 Bunschoten 24
4.4.2 Spakenburg 25
4.4.3 Eemdijk 27
4.4.4 Zevenhuizen 27
4.4.5 Verspreide bebouwing 27

5 Recente ruimtelijke ontwikkelingen 28

DEEL B INVENTARISATIE 30

1 Stedebouwkundige typologie 31
1.1 Gebieden binnen de bebouwde kom 31
1.1.1 Dorpskernen vóór 1850 31
1.2 Gebieden buiten de bebouwde kom 32
1.2.1 Verdedigingswerken vóór 1850 en 1850-1940 32

2 Gebieden met bijzondere waarden 34
2.1 Inleiding 34
2.2 Inventarisatie gebieden met bijzondere waarden 34
2.2.1 Bunschoten-stad 36
2.2.2 Spakenburg-haven 39

3 Archeologische terreinen en historisch-landschappelijke elementen en structuren 43
3.1 Archeologische terreinen 43
3.2 Historisch-landschappelijke elementen en structuren 43

4 Bouwkundige typologie 44
4.1 Verdedigingswerken, zaken en gebouwen met een militair karakter 44
4.2 Bruggen, sluizen en andere weg- en waterbouwkundige werken en derzelver hulpmiddelen 44
4.3 Gebouwen voor het lands-, gewestelijk en plaatselijk bestuur 44
4.4 Kerkelijke gebouwen en bijzondere onderdelen daarvan, alsmede woningen voor kerkelijke functionarissen 44
4.5 Uitvaartcentra en begraafplaatsen 47
4.6 Handels- en kantoorgebouwen en gebouwen voor transport en opslag 47
4.7 Gebouwen van liefdadigheid, gezondheidszorg, wetenschap en cultuur 47
4.8 Gebouwen voor sport, recreatie, vereniging, vergadering en horeca 47
4.9 Kastelen, landhuizen, buitenplaatsen, historische parken en tuinen en daarbij behorende bijgebouwen en objecten 48
4.10 Woningen en woningbouwcomplexen 48
4.11 Boerderijen 49
4.12 Bedrijfsgebouwen 50

5 Inventarisatie van bouwkundige objecten 52
5.1 Systematiek 52
5.2 Objectinventarisatie 1

LITERATUUR

BIJLAGE

1 Adressenlijst opgenomen objecten

VERANTWOORDING

Dit rapport verschijnt in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Het betreft de gemeente Woudenberg, die deel uitmaakt van het inventarisatiegebied 'Eemland-Vallei'.
De opzet, indeling en gevolgde methodiek zijn in globale zin conform de richtlijnen, die door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn opgesteld. Op enkele punten is er sprake van een aanvulling of uitbreiding. Zo is er relatief meer aandacht besteed aan de occupatie en de ruimtelijke ontwikkeling in de periode vóór 1850. Een vergelijkbare uitbreiding betreft de objectinventarisatie zelf. De inventarisatie behelst ook de beschrijving en documentatie van cultuurhistorisch waardevolle objecten uit de periode vóór 1850, inclusief de reeds beschermde monumenten.
Het rapport bestaat uit twee delen: deel A geeft een beschrijving van de historisch-ruimtelijke ontwikkeling in drie perioden (vóór 1850, 1850-1940, 1940-heden) en deel B bevat de eigenlijke inventarisatie. Hoofdmoot van deel B vormt de objectinventarisatie. Daaraan voorafgaand worden achtereenvolgens beschreven de stedebouwkundige typologie, de gebieden met bijzondere waarden, de archeologische terreinen (volgens opgave R.O.B.), de historisch-landschappelijke elementen en de bouwkundige typologie.
Als bijlage treft U aan een alfabetische adressenlijst van alle opgenomen objecten, zowel die van vóór 1850 als die uit de periode 1850-1940, inclusief de reeds beschermde rijksmonumenten. Bij ieder adres is het bouwtype vermeld alsmede een voorselectie in drie categoriëen. Op basis van een aantal criteria is aan het MIP deze nadere selectie toegevoegd om binnen de brede inventarisatie een gedifferentiëerd monumentenbeleid te kunnen voeren: categorie 1 bevat de meest waardevolle panden en kan een uitgangspunt zijn voor de selectie op rijksniveau. Tevens zijn dit de potentiële gemeentelijke monumenten, die aangevuld kunnen worden met objecten uit categorie 2, zeker wanneer deze zich in gebieden met "bijzondere waarden" bevinden. Categorie 3 zijn objecten die enige cultuur-historische waarde bezitten en van ondersteunende betekenis zijn, met name binnen de genoemde gebieden. Deze objecten zijn niet "zwaar" genoeg voor een stringente bescherming maar dienen eerder betrokken te worden bij het ruimtelijkordeningsbeleid en het welstandstoezicht.

Drs. R.K.M. Blijdenstijn,
Projectleider MIP,
Provincie Utrecht.

DEEL A BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

1 INLEIDING

De gemeente Bunschoten ligt in het noordoosten van de provincie Utrecht en heeft sinds de toevoeging van een gedeelte van de vroegere gemeente Hoogland (in 1973) een oppervlakte van 3.558 hectare. Het gebied is gelegen in het veenweidegebied Eemland en maakt in het kader van het MIP deel uit van de regio Eemland en Valleigebied. Naast de hoofd- en dubbelplaats Bunschoten-Spakenburg kent de gemeente verder de kleinere nederzettingen Eemdijk en Zevenhuizen.
Het grondgebied wordt aan de Utrechtse zijde begrensd door in het westen de gemeente Eemnes, in het zuidwesten de gemeente Baarn en in het zuiden de gemeente Amersfoort. Aan de oost- en noordzijde valt de gemeentegrens samen met de provinciegrens. Aangrenzend liggen hier de respectievelijke gemeenten Nijkerk (provincie Gelderland) en Zeewolde (provincie Flevoland). De westgrens wordt (grotendeels) gevormd door de rivier de Eem, terwijl de noordgrens door het Eemmeer -een restant van de vroegere Zuiderzee- loopt.

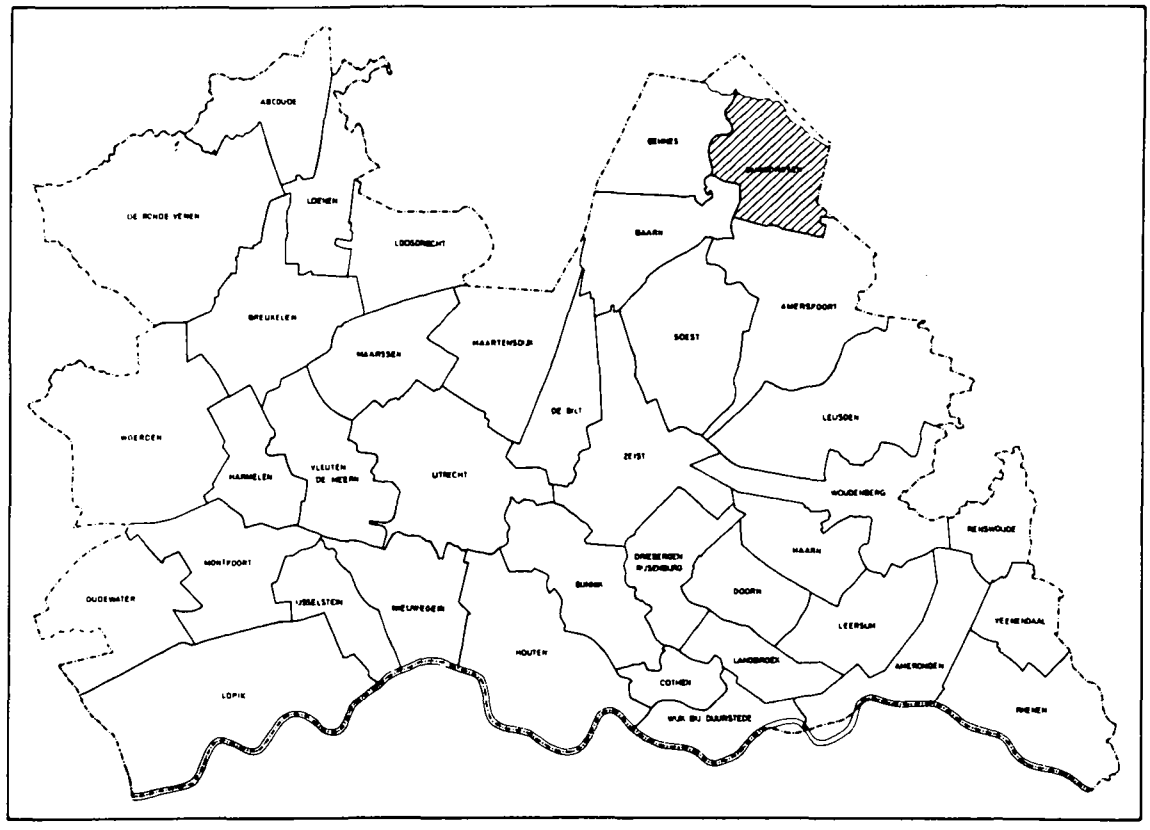

Afb. 1 Gebiedsindeling Monumenten Inventarisatie Project Provincie Utrecht

2 BODEMGESTELDHEID EN AFWATERING

2.1 Bodemgesteldheid

De gemeente Bunschoten vormt het noordoostelijk deel van de Eemvallei. Dit van oorsprong glaciale tongbekken werd na de laatste periode van landijsbedekking, het Saalien, opgevuld met afzettingen van uiteenlopende aard: mariene afzettingen tijdens het interglaciale Eemien, dekzanden en smeltwaterafzettingen tijdens de laatste ijstijd, het Weichselien, en wederom mariene afzettingen tijdens het nu nog voortdurende Holoceen. Zo ontstond uiteindelijk het voor Bunschoten kenmerkende vlakke landschap, zonder grote of abrubte hoogteverschillen (De regiobeschrijving Eemland en Valleigebied geeft van deze ontwikkeling een meer gedetailleeerde weergave).
Voor de bodemkundige ontwikkeling van Bunschoten is vooral de definitieve klimaatsverbetering die na de laatste ijstijd intrad bepalend geweest. Het stijgen van de zeespiegel had tot gevolg dat de inmiddels rijk begroeide laagte na verloop van tijd geheel onder water kwam te staan en veranderde in een ondiep moeras. De afgestorven plantenresten vormden uiteindelijk een dikke laag veen. De zee wist nog vele malen terug te komen in de vorm van overstromingen, ook toen de mens al dijken en kaden had aangelegd. Als gevolg van deze overstromingen werden er op grote delen van het veen meerdere laagjes klei afgezet. Verder zorgde plaat

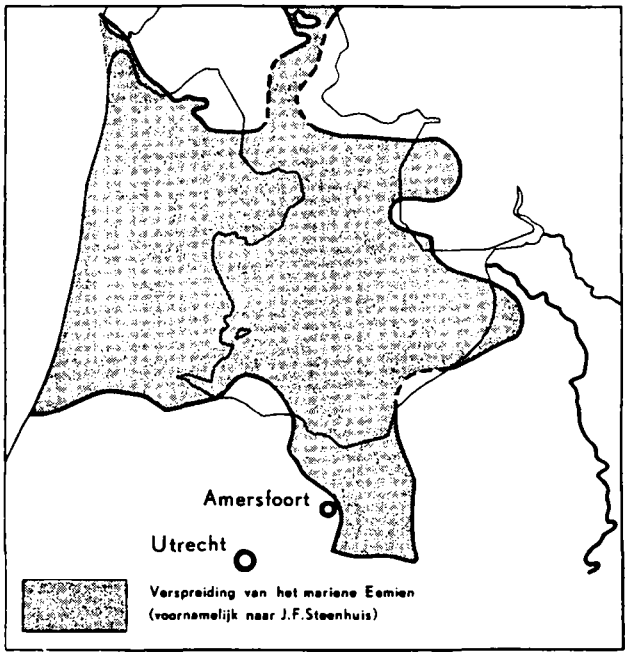

Afb. 2 Het marienne Eemien

selijk ook de rivier de Eem voor een dunne laag slib over het veen. De bodems behoren hierdoor thans merendeels tot de zogenaamde klei-op-veengronden. Direct bij de monding van de Eem treft men jonge zeeklei aan.

2.2 AFWATERING

De afwatering van het relatief laaggelegen gebied van Bunschoten vond vanouds rechtstreeks zowel als via de rivier de Eem op natuurlijke wijze naar de Zuiderzee plaats. Het aandeel van de Eem in de totale afwatering van Bunschoten nam toe, naarmate de bewoners in het gebied zich meer met de waterhuishouding gingen bemoeien. De aanleg van dijken en kaden maakte dat de lozing rechtstreeks op de Zuiderzee afnam. De polders die ontstonden

loosden hun water voornamelijk via een uitgebreid stelsel van sloten en enkele vaarten (zie Infrastructuur) op de rivier de Eem.
Bij Spakenburg en later ook Eemdijk werden al vroeg sluizen aangelegd waardoor het overtollige water afgevoerd kon worden. De bemaling geschiedde eertijds door middel van windmolens. Aan het einde van de vorige eeuw kwam er bij de Spakenburger spuisluis een stoomgemaal gereed. Met het dempen van een gedeelte van de Gracht werden na de tweede wereldoorlog zowel de spuisluis als het gemaal afgebroken. Merendeels geschiedt de afwatering van de gemeente sindsdien via de Bikkersvaart, waar in 194? een nieuw electrisch gemaal kwam te staan. De Oostpolder en het komgebied van de nederzetting Bunschoten-Spakenburg lozen als enige niet op de Eem maar via een modern electrisch gemaal ten oosten van

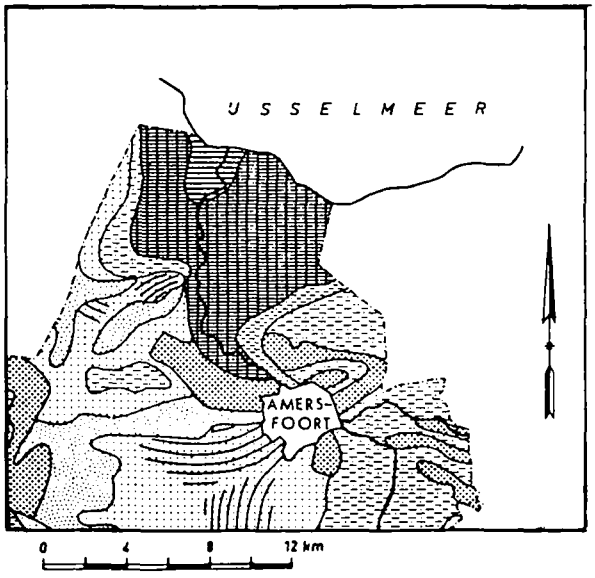

LEGENDA
ZANDGEBIED
Hoge en middelhoge gronden
podzolgronden; op de stuwwallen zijn de strekkingslijnen aangegeven
stuifzandgronden
enkeerdgronden (oude bouwlanden)
Overwegend lage gronden
beekeerdgronden (lomig zand), plaatselijk lage humuspodzolgronden
gebroken gronden
KLEIGEBIED
Hoge en middelhoge gronden
stroomruggronden, zavel en lichte klei, meest kalkhoudend
Lage gronden
komgronden, zware klei, kalkloos
klei- op- veengronden
Middelhoge en lage gronden
zeekleigronden langs Vecht en Eem
VEENGEBIED
Lage gronden
veenmosveengronden
bosveengronden
trekgaten
DROOGMAKERIJEN
Lage gronden
restveengronden
slappe oude zeekleigronden met veenige bovengrond; plaatselijk katteklei

Afb. 3 Bodemgesteldheid in het noordoosten van de Provincie Utrecht

Spakenburg direct op het Eemmeer.
De rivier de Eem was in het verleden een zeer dynamisch en gevreesd element in het landschap. Springvloeden stuwden het water van de Zuiderzee via de Eem op tot in Amersfoort, terwijl de rivier ook van het bekengebied van de Gelderse Vallei veel water te verwerken kreeg. Regelmatig trad de rivier buiten zijn oevers, waarbij Bunschoten met uitzondering van de dorpsbebouwing geheel blank kwam te staan. De kolkgaten (waaien) en kronkels in de dijk langs de Eem herinneren nog aan het roerige verleden, dat pas met de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 werd beëindigd.

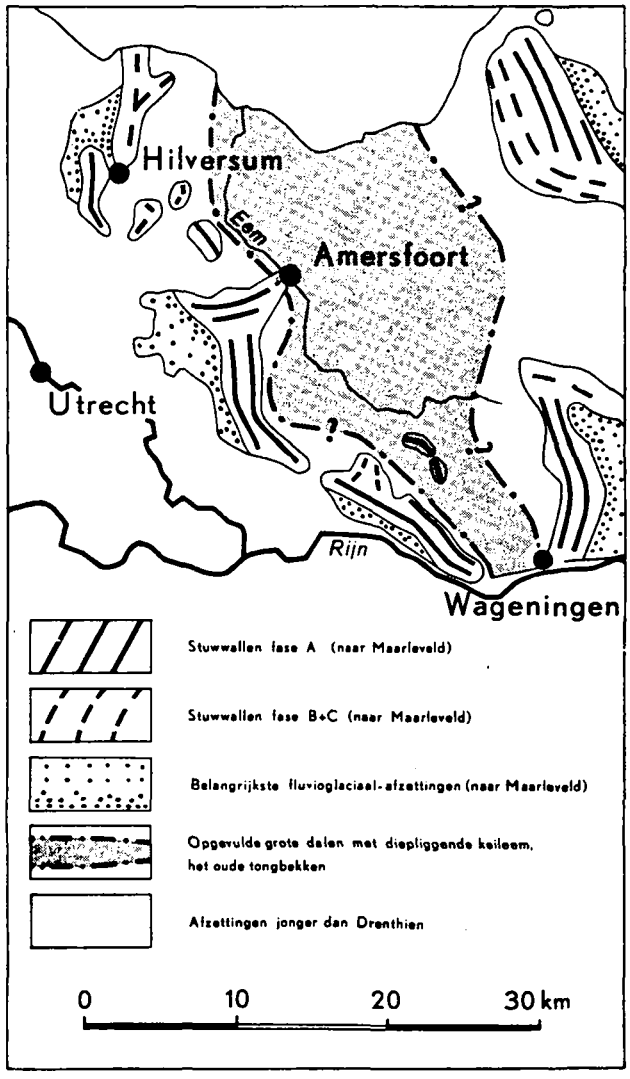

Afb. 4 Situatie van het zogenaamde tongbekken

3 OCCUPATIE EN RUIMTELIJKE ONTWIKKELING TOT 1850

3.1 Vroege bewoning

Vergeleken met de hogere gronden van het Gooi en de Utrechtse Heuvelrug kreeg het relatief laaggelegen gebied van Bunschoten pas laat bewoning. Prehistorische bewoningssporen heeft men nergens kunnen vinden. Eerst in de latere Middeleeuwen, zo rond het jaar 1000 vestigden waarschijnlijk de eerste mensen zich in dit moerasgebied. De ontginningen namen toen hun aanvang. De plaats Bunschoten werd voor het eerst in 1226 vermeld. Het naamsbestanddeel -schoten is afgeleid van het germaanse woord skautum dat 'zandige opwelving in een moerassig gebied' betekent en wordt in verband gebracht met de aanwezigheid van een zandrug die ten tijde van de naamgeving zichtbaar moet zijn geweest. Een andere naam die reeds in 1203 werd vermeld, is Uitwijk, dat wel wordt aangezien voor een andere naam voor Bunschoten. Of dit zo is, is echter niet zeker. Mogelijk ook moet het vroegere Uitwijk meer noordelijk gezocht worden, daar waar later de Zuiderzee begon. Ten tijde van de eerste ontginningen namelijk lag de kustlijn van Eemland veel verder noordwaarts. Ten gevolge van de op de ontginning volgende maaivelddaling werden de noordelijke venen -en mogelijk dus ook Uitwijk- later door de Zuiderzee verzwolgen.

3.2 Ontginning

Het is moeilijk een gedetailleerde beschrijving te geven van de genese van het Bunschoter cultuurlandschap. Uit de percelering van de gronden valt wel duidelijk af te lezen in wat voor soort omstandigheden de ontginning moet hebben plaatsgevonden, maar uitsluitsel over het precieze verloop van de ontginning geeft dit niet. Met inachtneming van het feit dat de ontginning van het aangrenzende Eemnes vanaf de Eem heeft plaatsgevonden en dat de percelering vanaf beide oevers een opvallende gelijkenis vertoont -het vormt min of meer elkaars spiegelbeeld- is de volgende ontginningsgeschiedenis aannemelijk.
De eerste ontginningen vonden -net als in Eemnes- plaats vanaf de Eem. De draaiingen in de percelering op zo'n kilometer afstand van de rivier geven aan dat tegen een veenhelling "op" werd ontgonnen. Gaande de ontginning onderging het maaiveld een daling (klink en oxydatie). Mogelijk werd toen pas de dekzandrug van Bunschoten zichtbaar. Een andere mogelijkheid is dat de achterkade van de ontginning vanaf de Eem de (zichtbaar geworden) zandrug, die thans vanaf de huidige St. Nicolaasweg schuin naar de Bonte Poort loopt, kruiste. Dit bleek een uitgesproken locatie voor een nederzetting: Bunschoten.
In geval dat de zandrug pas later door het veen is gekomen, zal de verplaatste bewoning, analoog aan die in Eemnes, eerst aan de achterkade hebben gelegen en werd pas in tweede instantie de dekzandrug van Bunschoten bevolkt. In beide gevallen echter was de afsluiting van de veenontginning door een achterkade -nu de Veenestraat- noodzakelijk. In beide gevallen ook zullen eventueel

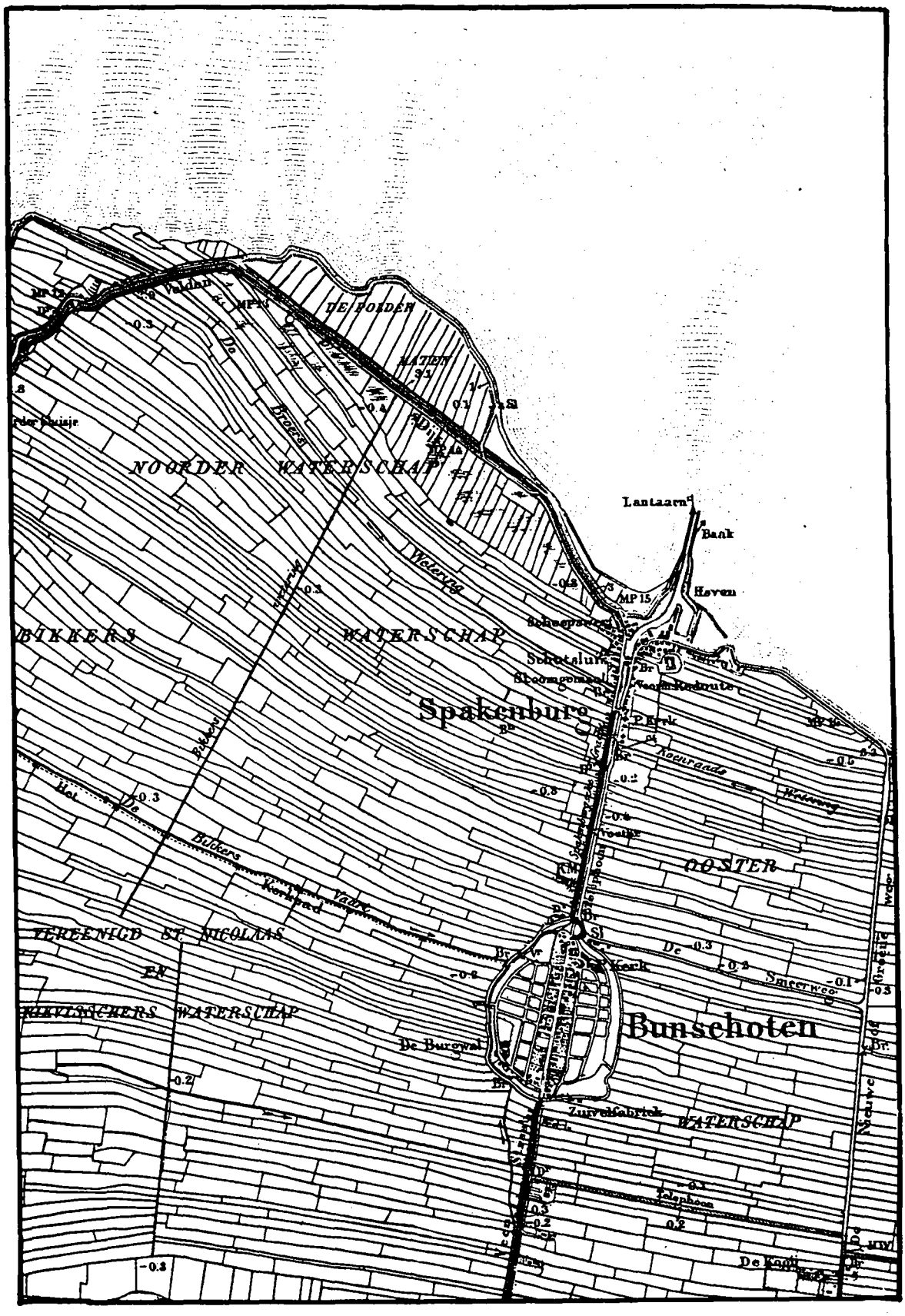

Afb. 5 Verkavelingsstructuur rond Bunschoten en Spakenburg
(situatie rond 1870)

achtergebleven bewoners onder invloed van de verslechterende waterhuishouding -door de maaivelddaling nam de zeeinvloed toe- na verloop van tijd de polder hebben verlaten, om zich eveneens op de dekzandkop te vestigen.
Vanaf de achterkade (Bunschoten) kwam vervolgens de laatste fase van de ontginning tot aan de Laak gereed. Aan de Laak zouden de ontginngen nog voort duren tot in de negentiende eeuw. Over de ontginningen helemaal in het zuiden van de gemeente is weinig te zeggen. De afwijkende richting in de percelering plaatst ze duidelijk apart van de "Eem-ontginningen". Gezien de ontginningen in het aangrenzende Hooglanderveen dateren ze voor het merendeel waarschijnlijk uit de late Middeleeuwen.

3.3 Grondgebruik

Het grondgebruik van Bunschoten werd vanaf de periode van de eerste ontginningen volledig bepaald door de landbouw. Bebossing van enige betekenis kwam in het gebied niet voor. Aanvankelijk werd de landbouw gekenmerkt door een gemengde bedrijfsvoering waarbij de veeteelt in dienst stond van de akkerbouw. De nieuwe ontginningen waren in de eerste plaats gericht op de uitbreiding van het bouwland en in mindere mate bedoeld als weiland. Door het graven van sloten kon het overtollige water vrij eenvoudig uit het veen worden afgevoerd, waarna de bovenzijde verdroogde en geschikt werd als akkergrond.
Inklinking en oxydatie van het veen maakten echter dat de ontgonnen gronden na verloop van tijd steeds lager kwamen te liggen en opnieuw vochtiger werden. Iedere poging tot verlaging van het waterpeil, onder andere door het uitdiepen van bestaande en het graven van nieuwe sloten, had weer een verdere daling van het maaiveld tot gevolg. Tenslotte werd het bouwland zo drassig, dat het alleen nog dienst kon doen als weiland. Voor de aanleg van nieuwe akkers trokken de boeren weliswaar verder het veen in, maar ook hier deed zich spoedig het zelfde probleem voor. In de gehele gemeente vond er zo geleidelijk maar noodgedwongen een verschuiving plaats van de akkerbouw naar de veeteelt. Met name ging men over op de gespecialiseerde melkveehouderij met als belangrijkste afzetprodukten boter en kaas.
Uiteindelijk verdween het akkerbouwbedrijf geheel uit het landschap en ontstond er een monocultuur van weidebedrijven. Naast de melkveehouderij was voor veel boeren ook de hooihandel belangrijk als inkomstenbron. Vooral de buitendijkse gronden die door de periodieke "bemesting" met kalihoudend slib een hoge vruchtbaarheid kenden, bleken zeer geschikt voor de hooibouw.

3.4 INFRASTRUCTUUR

3.4.1 Wegen

Bunschoten heeft in het verleden altijd een sterk geïsoleerde verkeersligging gekend. De nederzettingen in het gebied lagen ver af van belangrijke lange-afstandverbindingen zoals de hessenwegen

en de oude postroutes (zie Regiobeschrijving). Vanuit Bunschoten liepen er weliswaar doorgaande wegen naar de omliggende plaatsen Amersfoort, Baarn, Eemnes en Nijkerk, doch door hun lage ligging en de veenachtige ondergrond waren deze verbindingen in de regel alleen in het zomerseizoen goed te gebruiken. Bij regen of sneeuw waren ze vaak haast onbegaanbaar.
Pas in de loop van de eerste helft van de vorige eeuw trad er in de situatie van de slechte wegen zichtbaar verbetering op. Bovengenoemde doorgaande wegen werden in deze periode bestraat, waardoor de bruikbaarheid buiten de zomermaanden om aanzienlijk toenam. Het was echter wel voornamelijk de hoofdplaats Bunschoten die van deze verbetering profiteerde. Verder dan deze plaats reikten de straatwegen aanvankelijk niet. Zo moest bijvoorbeeld Spakenburg rond het midden van de vorige eeuw nog altijd via de met puin en grind verharde weg langs de Spakenburgsche Gracht aangedaan worden, terwijl Eemdijk uitsluitend bereikbaar was via de vaak moeilijk begaanbare weg langs de Veen- en Veldendijk.

3.4.2 Water

Het verkeer te water is in Bunschoten lange tijd zeer belangrijk geweest. Zo was er ten tijde van de ontginning, toen de gronden als gevolg van de toenemende maaiveldaling steeds lager kwamen te liggen, in grote delen van het gebied vrijwel alleen maar scheepvaartverkeer mogelijk. De landwegen waren, voorzover al aanwezig, veelal van een slechte kwaliteit en tijdens een groot deel van het jaar onbegaanbaar. Een polder als de Bikkerspolder bijvoorbeeld was vroeger een echte "vaarpolder". De Bikkersvaart liep vanaf de rivier de Eem, die als zeeverbinding van Amersfoort reeds vroeg een belangrijk scheepvaartverkeer kende, tot in de stadsgracht van Bunschoten. Van geheel andere en meer blijvende aard was -eveneens reeds vroeg- de aanwezigheid van de Zuiderzeehaven bij Spakenburg. Deze dankte zijn ontstaan met name aan de visserij, die van het begin af waarschijnlijk belangrijk was voor de bewoners van Spakenburg. Met de aanleg van de Spakenburgsche Gracht kreeg later ook het stadje Bunschoten een zeeverbinding. Direct ten noorden van het oude stadscentrum, waar de Gracht eindigde, werd de Kolk, het haventje van Bunschoten aangelegd.
Het scheepvaartverkeer in de polders verminderde vanaf de Middeleeuwen geleidelijk. Niet alleen de komst van de nieuwe zeeverbinding maar ook de aflopende ontginning en de verbeterde ontwatering, waardoor het wegverkeer -in de drogere jaargetijden althans- aanzienlijk verbeterde, hadden hiermee te maken. In een overzicht van de "Staat van de gemeente" uit 1815 worden er in Bunschoten afgezien van de Zuiderzeeverbinding zelfs in het geheel geen vaarwegen meer genoemd. Dit ondanks het feit dat de topografische kaart van circa 1850 bij Eemdijk, aan het begin van de Bikkersvaart, wel nog "Het Haventje" vermeldt, waar onder andere een voetveer over de Eem genomen kon worden.

3.4.3 Dijken en kaden

De aanleg van dijken en kaden is onlosmakelijk verbonden geweest met de ontwikkeling van Bunschoten. Zo werd er ten tijde van de de ontginning een systeem van zij- en achterkaden aangelegd om het ontgonnen veen tegen afstromingsgevaar vanaf de hogere nog onontgonnen delen te beschermen. De bekendste (achter)kade was ongetwijveld de Veenestraat, waaraan de nederzetting Bunschoten ontstond.
Toen na verloop van tijd de zeeinvloed in het gebied toenam, ontstond er behoefte aan bescherming door de aanleg van dijken. Zowel de oostelijke Eemoever als de gehele Zuiderzeekust tot aan de grens met Gelderland werden aan het begin van de vijftiende eeuw bedijkt. Het langste dijkvak, ruim 10 kilometer lang, werd ingenomen door de in de westelijke helft van de gemeente gelegen Veen- en Veldendijk, aanvankelijk Spakenburgse dijk geheten. Via de zogenaamde mennegaten in de dijk konden de langs de Eem en de Zuiderzee gelegen buitendijkse landerijen, de Maten, bereikt worden (zie ook Grondgebruik). Deze buitendijkse gronden werden later, zij het slechts door een lage kade, eveneens bedijkt. Ter afsluiting van de oostelijke ontginningen kwam tenslotte nog het dijkje langs de Laak tot stand.

3.4.4 Militaire infrastructuur

In het noorden van de gemeente werden er als onderdeel van de Grebbelinie -de natte verdedigingslinie die zich vanaf Rhenen in het zuiden van de Gelderse Vallei tot aan de Zuiderzeekust in het noorden uitstrekte en diende om het Sticht en Holland tegen een aanval vanuit het oosten te beschermen (zie Regiobeschrijving)- in de loop van de achttiende eeuw een aantal werken ten uitvoer gebracht. Als eerste kwam tussen 1742 en 1755 de zeesluis van Spakenburg gereed. In 1786 volgden ten westen van de havenmond een "in de keel open batterij" en ten oosten van de havenmond "twee gesloten werkjes" (redouten of veldschansen), waarvan één binnen- en de andere buitendijks. Van deze werken treft men thans in Spakenburg afgezien van de straatnaamgeving - Oude en Nieuwe Schans- in het geheel geen sporen meer aan.
Over de verschijningsvorm van de vroegere versterkingen van het stadje Bunschoten, die waarschijnlijk al in de loop van de veertiende eeuw gereed kwamen, kan slechts gespeculeerd worden. In een verordening uit 1398 wordt gesproken van "borchwalle". Hoe we ons deze precies moeten voorstellen, misschien als aarden wal met palissadering, is vaag. De aanwezigheid van toegangspoorten in de burgwal lijkt aannemelijk, hoewel ook hier het uiterlijk een vraagteken blijft. De plaats waar thans de Veenestraat in het zuiden de kom van het stadje binnenkomt staat nog altijd bekend als "de poort". Meer informatie betreffende het ontstaan en later weer verdwijnen van de verdedigingswerken in en om Bunschoten is te vinden in de volgende paragraaf.

3.5 NEDERZETTINGEN

3.5.1 Bunschoten

Bunschoten nam in het veenlandschap van Eemland al vroeg een opvallende positie in. Anders dan de overige veennederzettingen ontwikkelde Bunschoten zich niet tot een langgerekt streekdorp, maar concentreerde de bebouwing zich langs slechts een klein gedeelte van de hoofdontginningsas: de Veenestraat. De oorzaak voor deze afwijking van het algemene patroon was gelegen in de vroege benoeming van Bunschoten als stad.
Wanneer Bunschoten exact stadsrechten kreeg is niet bekend, geschreven bronnen doen echter vermoeden dat dit tussen 1336 en 1355 moet hebben plaatsgevonden. Ook de precieze datum van de constructie van de omwalling kan niet gegeven worden, maar met in achtneming van de stadsrechten moet dit tussen 1336 en 1398 zijn geweest. De geconcentreerde bebouwing in het oude stadscentrum zal waarschijnlijk uit dezelfde periode stammen. Het originele patroon van een streekdorp in wording was hiermee verstoord. De nieuwe boerderijen -vanaf het vroege begin was Bunschoten een stad van boeren; handel en verkeer speelden er slechts een zeer geringe rol- zouden voortaan vrijwel uitsluitend nog binnen de ommuring komen te staan, ook nadat het verdedigingswerk rond 1428 uit wraak voor het tijdens de Hollandse bezetting heulen met de vijand door de Utrechters was ontmanteld.

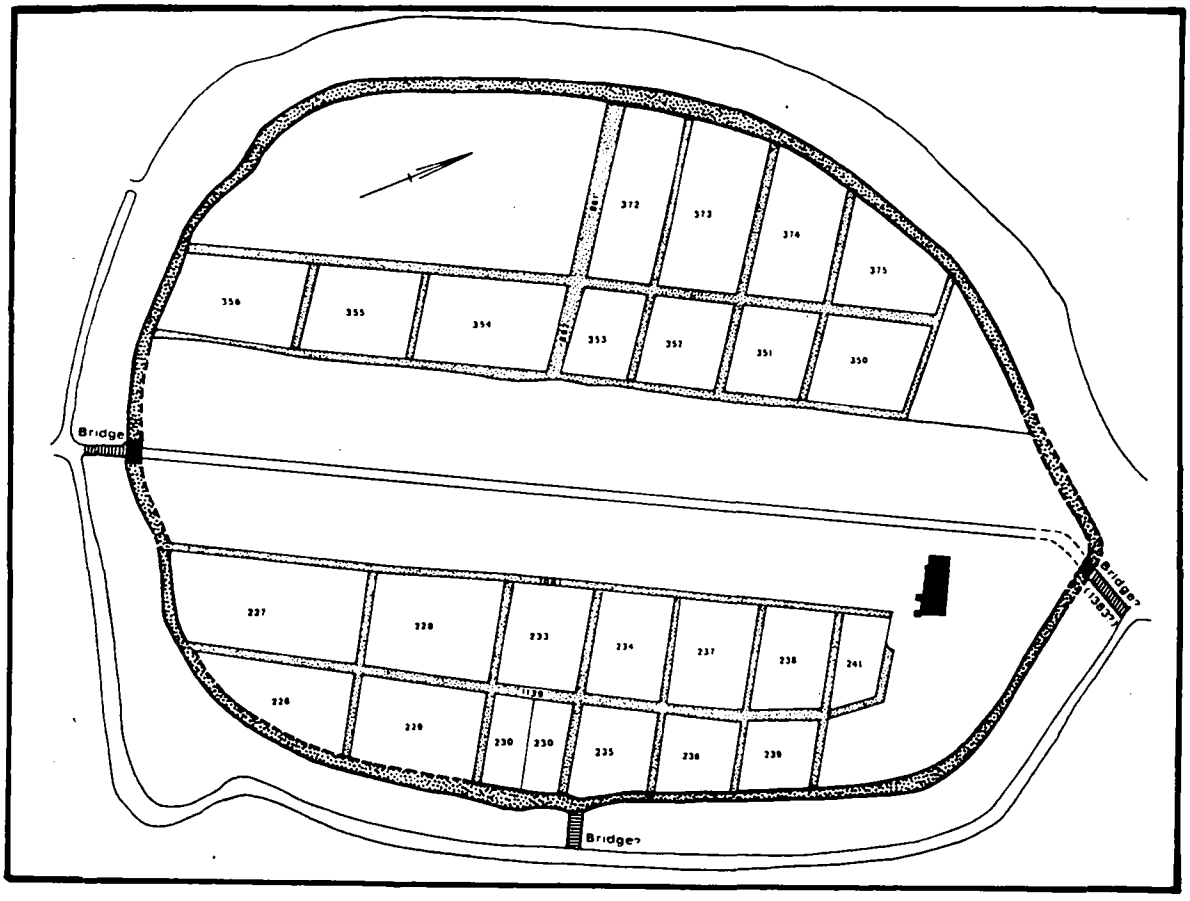

Afb. 6 Reconstructie van Bunschoten voor het slechten van de burgwallen in 1428

De term burgwallen is ook na het slechten van de ommuring rond 1428 een gangbare uitdrukking gebleven voor de overgebleven en kennelijk nog zichtbare restanten. In een pachtbrief van de gemeente daterende uit 1800 wordt bij verhuring onder andere bepaald: ".... ook zal het aan den Gerechte vrijstaan om specie van de burgwallen te halen, daar en waar dezelve het nodig zullen hebben....". Ook nadien was er sprake van de burgwal, nu echter onderscheiden in een binnen en een buiten-burgwal. Met binnen-burgwal werden zowel de binnen de stadsgracht gelegen vestingwal als in ruimere zin de aarden walletjes die de afscheidingen vormden tussen de achtergelegen wei- en hooilanden aangeduid. Onder de buiten-burgwal werd de ringweg buiten de gracht verstaan.
Laatstgenoemde walletjes die tot aan de herverkaveling van 1950 nog fraai zichtbaar waren, vormen een interessant aspect van het Middeleeuwse Bunschoten. Het is niet uitgesloten dat het hier de eerste fase -het stratenplan- van een nimmer gerealiseerde stadsuitbreiding betreft. De walletjes sloten nauw aan bij de stegen (tegenover Dorpsstraat nrs. 27-29 en naast nr. 82 thans nog aanwezig) die vanaf de hoofdstraat naar de weiden voerden en blijken bovendien sinds mensenheugenis grotendeels in handen van de gemeenschap te zijn geweest.
Tot aan het midden van de vorige eeuw bleef Bunschoten vervolgens weinig meer dan een dorp met stadsrechten. De hoofdzakelijk uit boerderijen bestaande bebouwing concentreerde zich merendeels langs de weg naar Spakenburg: de Veenestraat/ Dorpsstraat, met helemaal in het noorden Kostverloren. Daarnaast trof men afzijdig van deze hoofdas in het zuidwesten nog enige bebouwing aan langs de Burgwal. In het noordoosten tenslotte bevonden zich achter de hoofdbebouwing van de Dorpsstraat nog enkele woninkjes aan de huidige Poststraat. Bovendien was er in dit deel van de stad aan het begin van de Smeerweg -thans spreekt men hier van de Kolkweg- sprake van enige bebouwing net buiten de stadsgracht.

3.5.2 Spakenburg

De ontwikkeling die Spakenburg vanaf de late Middeleeuwen heeft doorgemaakt wijkt duidelijk af van die van Bunschoten. Allereerst verkreeg het dorp geen stadsrechten, waardoor er van ommuring of enige andere versterking geen sprake was. Daarnaast vormde niet het boerenbedrijf maar de visserij de belangrijkste bron van bestaan in het dorp. De boerderijen die in de totale bebouwing een duidelijk ondergeschikte positie innamen stonden langs de Spakenburgsche Gracht aan de Spuistraat, de Oude Schans en de Kerkstraat met de bijbehorende weilanden er achter. De eerste visserswoningen werden gebouwd op het binnentalud van de Zeedijk langs de Hoekstraat en de Oude Haven, terwijl ook de ruimten tussen de boerderijen langs de Oude Schans en de Kerkstraat langzamerhand met visserswoningen werden gevuld.
Tot aan het midden van de vorige eeuw deden zich binnen de ruimtelijke structuur van Spakenburg geen ingrijpende wijzigingen voor. De hoofdbebouwing lag in 1850 nog altijd als een lint langs

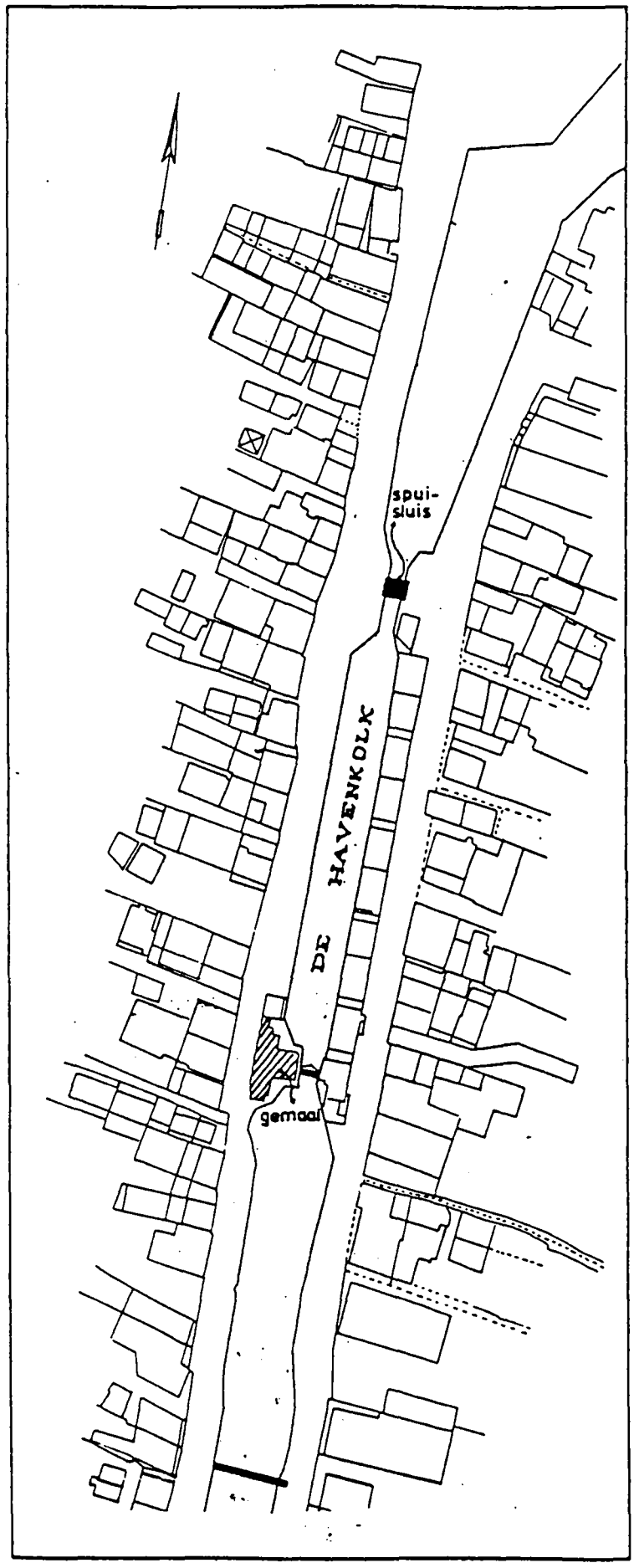

Afb. 7 De Spakenburger Binnengracht

de Spakenburgsche Gracht, reikend vanaf de Koenraads Wetering (de Zuidwenk) in het zuiden tot aan de Zeedijk in het noorden. In de noordelijke helft van het dorp, ter hoogte van de Haven en de schutsluis in de Gracht, was de bebouwingsdichtheid het grootst. Hier ook trof men de voor Spakenburg typische stegenstructuur, ontstaan doordat jonge gezinnnen woningen bouwden achter die van hun ouders, aan. Voor hedendaagse begrippen heersten er veelal vreselijke woontoestanden: gezinnen van 12 personen woonden in huisjes van nauwelijks dertig vierkante meter, met één kamer waarin werd gekookt, gegeten, gewoond en geslapen. In het zuiden waar het dorp een overwegend agrarisch karakter kende, was de bebouwingsdichtheid het laagst. De boerderijen stonden hier op terpachtige verhogingen met een gemetselde onderbouw waarin een kelder was opgenomen. Hierdoor kwam de vloer van de bijbehorende woning en stallen ongeveer een meter boven de weg te liggen en had men bij eventuele overstromingen minder snel last van het water.

3.5.3 Eemdijk

Het dorpje Eemdijk, vroeger Dijkhuizen geheten, ontstond na de aanleg van de Veen- en Veldendijk in het westen van Bunschoten. De boerderijen van de zuiver agrarische nederzetting werden hoog tegen de dijk aangebouwd en vormden parallel aan de rivier de Eem een korte en dun bevolkte lintbebouwing. Vanaf het begin van de Bikkersvaart (Het Haventje) strekte het lint van boerderijen zich zich vooral in noordelijke richting uit. Aan de zuidzijde werden slechts drie boerderijen aangetroffen, op de kaart van circa 1850 aangegeven als De Drie-Huizen.

3.5.4 Zevenhuizen

De kleine nederzetting Zevenhuizen dateert waarschijnlijk uit de late Middeleeuwen. Het feit dat de oudste boerderijen hier nog op ferme terpen liggen duidt op een nederzetting die reeds voor 1449 bestond, het jaar dat de Spakenburgsche zeedijk werd voltooid. Rond het midden van de vorige eeuw bevonden de boerderijen van het zuiver agrarische dorp zich in een korte lintbebouwing langs de Zevenhuizerweg, de huidige Zevenhuizerstraat. Het zwaartepunt van de vrij gesloten bebouwing lag aan de oostzijde van de weg. Aan de westzijde wisselde de afstand van de boerderijen tot de weg plaatselijk meer.

3.5.5 Verspreide bebouwing

Het verschijnsel verspreide bebouwing nam nimmer een grootse vorm aan in Bunschoten. Rond het midden van de vorige eeuw werden er in het buitengebied onder andere enkele boerderijen aangetroffen bij Bontepoort, aan de Nieuwe weg en aan de Veenestraat. Aan de Spakenburgsche Gracht stond iets ten noorden van Bunschoten bovendien de korenmolen "De Hoop".

4 RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1940

4.1 Ruimtelijke structuur omstreeks 1850

Met inachtneming van de eerder geschetste ontwikkelingen vielen er in 1850 in Bunschoten ten opzichte van het verleden geen grote veranderingen waar te nemen. De topografische kaart toont hoe rond het midden van de vorige eeuw nog altijd het Middeleeuwse ontginningspatroon aanwezig was en het agrarisch grondgebruik als vanouds domineerde. Ook het nederzettingspatroon met de bewoning hoofdzakelijk in de dorpen en weinig verspreide bebouwing wordt vrijwel onveranderd weergegeven. Datzelfde geldt ten aanzien van het patroon van wegen, waterlopen, dijken en kaden.

4.2 Grondgebruik

De specialisatie in de veehouderij had zich in 1850 reeds zover doorgezet, dat de gemeente nagenoeg geheel uit wei- en hooiland bestond. Slechts een gering aantal percelen bij Zevenhuizen en een enkel perceeltje direct achter de bebouwing van de andere dorpen kenden destijds nog een bouwlandbestemming. Veranderingen van betekenis zouden zich in deze verdeling van het grondgebruik vervolgens lange tijd niet meer voordoen. Eerst rond 1940, de Zuiderzee was inmiddels afgesloten en de periodieke overstroming van de Maten behoorde tot het verleden, was het dat een enkele vooruitstrevende veehouder het erop aandurfde op de buitendijkse gronden langs de Eem een perceeltje te "scheuren" (=weiland tot bouwland maken) om hier aardappelen voor eigen gebruik of voedergewassen voor het vee te verbouwen. Het aandeel van het bouwland in het totale grondgebruik werd nam hierdoor echter niet noemenswaardig toe.
Opvallender waren de veranderingen zoals die zich na het midden van de vorige eeuw binnen het weidebedrijf voltrokken. Allereerst was er de voortgaande daling van de gemiddelde bedrijfsgrootte. Het naar verhouding toch al geringe aantal grotere bedrijven (15 hectare en meer), nam ten gevolge van de terugkerende bedrijfssplitsing bij de snelle bevolkingstoename steeds verder af. Zo kon het gebeuren dat uit één bedrijf van 30 ha. na verloop van een geslacht vier bedrijven van elk 7.5 ha. voortkwamen. In 1948 nog maakte het Landbouwverslag van deze op langere termijn ongunstige ontwikkeling als volgt melding: "Te Bunschoten zal geen enkele boerenzoon, die boer wil worden, de gemeente verlaten en trachten elders een bedrijf te stichten. In enkele gevallen gaat men ten einde raad, waar geen splitsing meer mogelijk is, maar werken op de te Bunschoten en Spakenburg gevestigde industrieën".
Een direct gevolg van de voortdurende vererving was ook de verdergaande versnippering van de landbouwgronden. De percelen die tot één bedrijf behoorden kwamen vaak zeer ver uiteen te liggen, hetgeen na 1850 en vooral in de eerste helft van deze eeuw een rendabele bedrijfsvoering steeds meer in de weg kwam te

staan. De afstand tussen boerderij en landerijen werd steeds groter. In veel gevallen ook konden de percelen niet anders dan over het land van de buren bereikt worden.
Als laatste verandering binnen het weidebedrijf kan de overgang op de industriemelk genoemd worden. Verwerkte men tot aan het einde van de vorige eeuw de melk zelf op de boerderij, later ging men over tot het leveren van consumptiemelk. Hoofdzaak bij het zelfverwerken was de boter. De wei- en karnemelk waren voor de kalveren (men fokte in die periode zelfstandig) en de varkens. De consumptiemelk ging vanaf 1901 naar de te Bunschoten opgerichte zuivelfabriek "Eemlandia", waar men naast boter vooral caseïne en melkpoeder maakte. Vooral dit laatste was van grote betekenis. Daar namelijk het zelfstandig fokken van melkvee met de komst van de zuivelfabriek sterk afnam, dreigde de ondermelk als afvalprodukt verloren te gaan. Door de poedermelkproduktie kwam nu toch de gehele melkaanvoer de consumptie ten goede.

4.3 Infrastructuur

4.3.1 Wegen

Het wegenpatroon van Bunschoten onderging tussen 1850 en 1940 geen noemenswaardige veranderingen. Nieuwe verbindingen kwamen er in deze periode niet tot stand en ook de verharding van bestaande wegen vond maar langzaam voortgang. Bestraat werden weliswaar de weg langs de Spakenburgsche Gracht en de weg door Zevenhuizen, maar het moeilijk bereikbare dorp Eemdijk bijvoorbeeld moest het tot ruim na 1940 zonder daadwerkelijke wegverbetering stellen. Over dit laatste meldde een rapport van de Opbouwstichting voor Maatschappelijk Werk in 1948 nog: "De weg, die onder langs de dijk loopt, is vol bochten, waarvan enkele zelfs zeer gevaarlijk. Verder is de weg bij slecht weer haast onbegaanbaar, daar het wegdek vrijwel alleen bestaat uit puin en grind. Bij regen en sneeuw geeft dit veelal modderpoelen, hier komt nog bij, dat enkele boerderijen hun afvoer via de weg hebben, hetgeen de begaanbaarheid niet ten goede komt".

4.3.2 Water

De afname van het scheepvaartverkeer zoals die zich ruim voor het midden van de vorige eeuw reeds in de gemeente Bunschoten -de zeehaven van Spakenburg uitgezonderd- begon af te tekenen, vond nadien versneld voortgang. De opkomst van het gemotoriseerde wegverkeer had tot gevolg dat alleen de haven van Spakenburg en de rivier de Eem in 1940 nog een scheepvaartfunctie kenden. Ook in Spakenburg echter gaf de vissersvloot sinds de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 een sterke afname te zien, terwijl de rivier de Eem als scheepvaartverbinding door de Bunschoter bevolking (nagenoeg) niet werd gebruikt.
Ruimtelijk had de teruggang van het scheepvaartverkeer tot gevolg

dat er na 1850 in de gemeente geen nieuwe waterwegen meer tot stand kwamen. Tijdens de jaren twintig en dertig van deze eeuw werd in Bunschoten zelfs overgegaan tot het dempen van de haven. De sterk afgenomen betekenis van de Gracht, kort daarvoor nog een "parkeerplaats" voor ongebruikte botters, uitte zich voor 1940 onder andere in het toenemende aantal illegale stortingen van overtollig huisraad en afval in de Spuikolk. De definitieve demping zou in 1949 volgen, het jaar waarin ook de Spakenburger zeesluis werd afgebroken.

4.3.3 Dijken en Kaden

Het patroon van dijken en kaden onderging tussen 1850 en 1940 in de gemeente Bunschoten vrijwel geen verandering. Nieuwe dijken of kaden werden er niet aangelegd. De afsluiting van de Zuiderzee in 1932 maakte deze infrastructuur merendeels juist overbodig. Bij Spakenburg werd spoedig na het gereedkomen van de Afsluitdijk overgegaan tot het deels afgraven van de Oostdijk, waarna op de glooiing van de dijk de huizen van de Oostmaat gebouwd werden.

4.3.4 Militaire infrastructuur

De betekenis van de Grebbelinie nam gedurende de periode 1850-1940 sterk af. Werd de linie in de Vestingwet van 1874 met het oog op continuering van het onderhoud nog opgenomen als de "Stelling van de Gelderse Vallei", kort daarop werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 zelfs geheel gedeclasseerd, waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven.
In 1939-'40 werd de linie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en houten schuilplaatsen. Slechts hier en daar was een betonnen kazemat of tankversperring in de frontlijn aanwezig. Tegenstand werd er bij de Duitse inval overigens niet lang geboden; het dreigement de stad Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan als Rotterdam was aanleiding de strijd al na vijf dagen te staken. Na de oorlog had de Grebbelinie militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden officieel de laatste vestingwerken opgeheven.

4.4 Nederzettingen

4.4.1 Bunschoten

De nederzetting Bunschoten maakte tijdens de periode 1850-1940 aanvankelijk een weinig opvallende groei door. Tot 1900 deden zich -dankzij de landbouwcrisis vooral- in het dorp bijna geen stedebouwkundige ontwikkelingen van betekenis voor. Ondanks

de grote bevolkingstoename bleef het huizenbestand nagenoeg gelijk. Het aantal boerderijen en huizen bedroeg tegen het einde van de negentiende eeuw nauwelijks 100 op een bevolking van 500 mensen. Hierin kwam echter verandering door de algemene economische opleving rond de eeuwwisseling. De agrarische malaise behoorde tot het verleden en mede als gevolg van de bemaling van de polders wist Bunschoten zich te ontwikkelen tot een welvarend landbouwdorp.
Er ontstond een grote bouwactiviteit en er werden veel huizen bijgebouwd. Zo werd allereerst de lineaire bebouwing aan de Dorpsstraat verdicht door nieuwe boerderijen tussen de oude op te trekken. Bovendien werden veel van de oude boerderijen hier voorzien van nieuwe en "mooiere" gevels of bouwde men zelfs een nieuw woonhuis voor de oude stallen. Verder verrees enigszins afzijdig van de oude dorpsbebouwing een geconcentreerde nieuwe bebouwing op de onvruchtbare gronden aan zowel de binnenzijde (Burgwal, Oosterstraat) als de buitenzijde (Oostsingel, Stadsspui) van de oorspronkelijke stadsgrachten. Tenslotte vond er -eveneens afzijdig van de oude dorpskern- uitbreiding plaats door opstrek van de bebouwing langs de Veenestraat en vooral de Spakenburgsche Gracht. Langs de Gracht zou de bebouwing -destijds weliswaar nog in lage dichtheid- uiteindelijk tot aan de eveneens opstrekkende bebouwing van Spakenburg reiken.
Hoewel de nieuwbouw na het midden van de vorige eeuw en dan vooral in de loop van de eerste helft van deze eeuw in toenemende mate ook uit niet-agrarische bebouwing bestond, gold Bunschoten in 1940 nog altijd als een agrarische nederzetting. Wel werden de boerderijen (met de karakteristieke "kaakbergen") in toenemende mate afgewisseld met woningen, winkels en andere voorzieningen zoals scholen, kerkgebouwen, het gemeentehuis en dergelijke. De industriële ontwikkeling bleef beperkt tot de zuivelfabriek "Eemlandia". Voor het dorp was de oprichting van deze fabriek, eerst aan de Oostsingel en later verplaatst naar de Veenestraat, echter van grote betekenis, daar de werkgelegenheid hierdoor sterk kon worden uitgebreid. Doordat men ook poedermelk ging produceren moest de melk uit de verre omtrek worden aangevoerd, zelfs tot Woerden toe.

4.4.2 Spakenburg

Het dorp Spakenburg gaf tussen 1850 en 1940 een relatief sterke groei te zien. Niet alleen werd de bestaande lintbebouwing langs de Gracht in deze periode aanzienlijk verdicht en in zuidelijke richting verlengd, tevens vond er op diverse plaatsen afzijdig van deze hoofd-as nieuwbouw plaats. Vooral betrof het hier het noordoostelijk deel van het dorp: de Havendijk, het noorden van de Oude Haven en de Weikamp. Naast visserswoningen verrees er hier een met de visserij samenhangende bedrijvigheid. Tot ruim na de laatste eeuwwisseling werden de woningen in Spakenburg uitsluitend door particulieren bekostigd. Pas in 1914 ging de gemeente de mogelijkheden van de Woningwet van 1901 benutten voor de bouw van goedkope woningen. Op de in 1908 reeds gevlakte Nieuwe Schans verrees een complex woningwetwoningen en ook aan de Polstraat meer in het zuiden van Spakenburg kwam

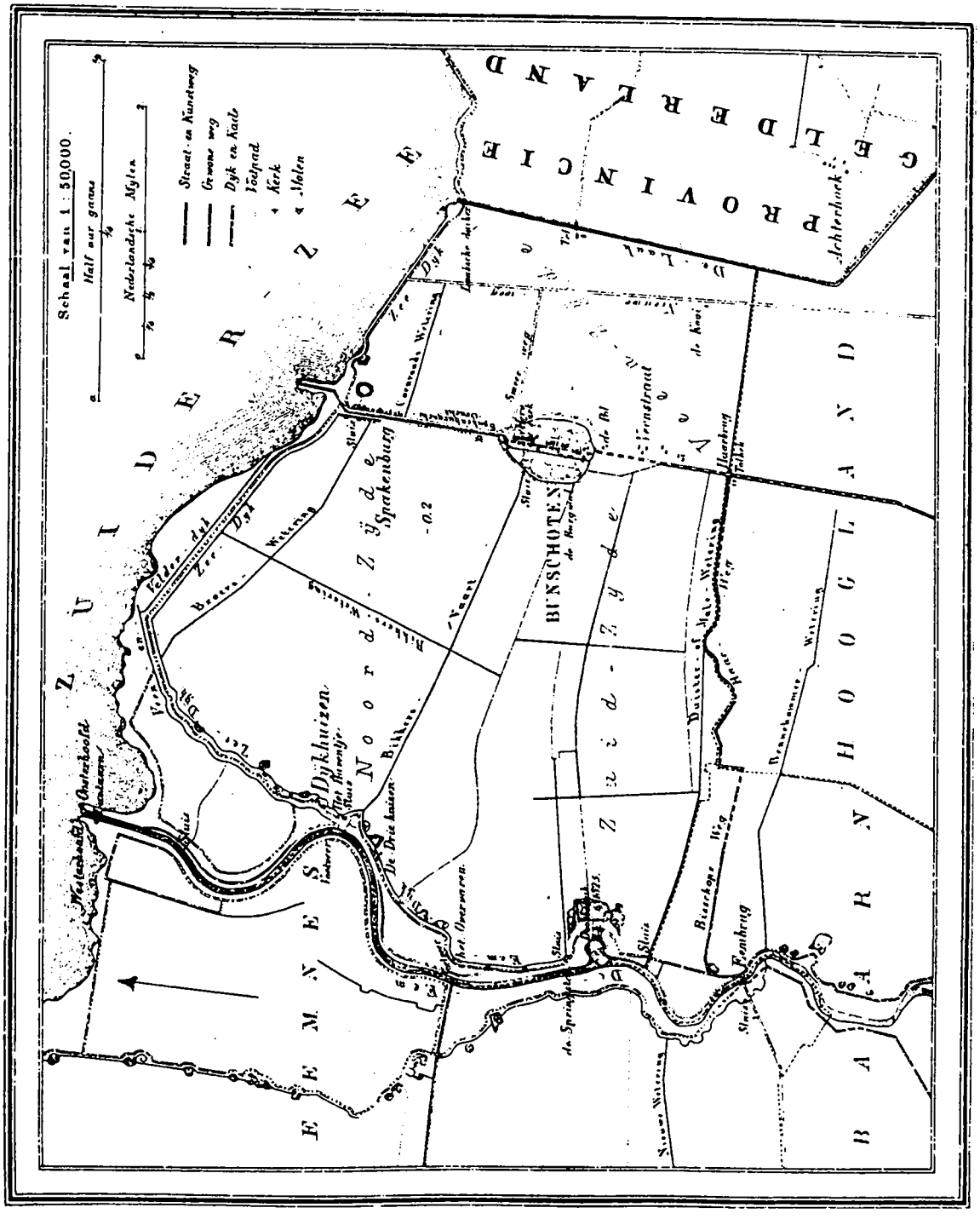

Afb. 8 Gemeente Bunschoten anno 1865

sociale woningbouw tot stand. Eveneens uit deze periode stamt de bebouwing van de huidige Kerkemaat, aan de oostkant van de Nieuwe Haven. Hier vestigden zich in hoofdzaak bedrijven, zoals een scheepswerf, een inleggerij, een rokerij en een nettentaanderij. De afsluiting van de Zuiderzee in 1932 had tot gevolg dat de oostelijke zeedijk werd vergraven, waarna in de glooiing van de dijk de huizen van de Oostmaat kwamen te staan.
Ondanks de komst van "afwijkende", niet met de visserij verband houdende nieuwbouw en de afsluiting van de Zuiderzee droeg Spakenburg in 1940 nog altijd overwegend het karakter van een vissersplaats. De vele kleine kapjes van de rokerijen, de twee werven, de taanderijen en de zeilmakerijen gaven het dorp zijn geheel eigen aanzien. De inkrimping van de vloot had echter wel tot gevolg dat veel mensen moesten uitzien naar andere bestaansmogelijkheden. Door de samenwerking van de Rijksdienst tot uitvoering van de Zuiderzeesteunwet en het Gemeentebestuur werd in 1929 de Hollandse Knopenfabriek N.V. in het dorp gesticht. In 1934 volgde een schoen- en pantoffelfabriek, drie jaar later opgenomen in de N.V. Knoek en Ros Nederlandsche Schoenencentrale.

4.4.3 Eemdijk

Het dorpje Eemdijk maakte ruimtelijk gezien tijdens de periode 1850-1940 een weinig opvallende ontwikkeling door. In 1940 werd Eemdijk nog altijd gekarakteriseerd als een lintbebouwing van boerderijen, met bijbehorende "kaakbergen" gelegen direct aan de dijk langs de Eem. Afgezien van enige verdichting en een verder opstrekken van de bebouwing langs de dijk -vooral in zuidelijke richting- veranderde er ten opzichte van het verleden in feite niets.

4.4.4 Zevenhuizen

De nederzettingsstructuur van Zevenhuizen bleef gedurende de periode 1850-1940 nagenoeg onveranderd. Net als in het verleden werd de nieuwbouw uitsluitend aan weerszijden van de doorgaande weg, de Zevenhuizerstraat, gevestigd. Ook het zuiver agrarische karakter van de nederzetting bleef behouden.

4.4.5 Verspreide bebouwing

Het vestigingspatroon in het buitengebied van Bunschoten veranderde over de periode 1850-1940 nagenoeg niet. Hoewel er plaatselijk -onder andere aan de Bisschopsweg en in de uiterste zuidoosthoek van de gemeente- nieuwe bebouwing in het polderland verrees, was het voorkomen van verspreide bebouwing rond 1940 in de gemeente nog altijd eerder uitzondering dan regel.

5 RECENTE RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN

In vergelijking met de rest van de regio Eemland en Valleigebied veranderde het veenontginnningslandschap van Eemland, met daarin de gemeente Bunschoten, na 1940 relatief weinig. Nog altijd biedt dit gebied de aanblik van een wijde, open en vrijwel boomloze polder. Het grondgebruik blijkt eveneens nauwelijks veranderd te zijn. Toch hebben zich in het polderland enkele veranderingen voorgedaan die niet onvermeld mogen blijven. Allereerst was er de ruilverkaveling "Beoosten de Eem", die in de jaren veertig en vijftig ten uitvoer werd gebracht. Deze zorgde er niet alleen voor dat de verdeling van de landerijen ingrijpend gewijzigd werd, ook kwamen er in het polderland een aantal nieuwe land- en waterwegen tot stand. Wat dit laatste betreft was vooral de komst van de Vaartweg langs de Bikkersvaart belangrijk. Hierdoor verkreeg Eemdijk voor het eerst een goede rechtstreekse verbinding met Bunschoten en Spakenburg, voorheen alleen via de dijk langs het IJsselmeer of de Bisschopsweg te bereiken.
Een tweede en minstens zo opvallende ontwikkeling betreft de sterke groei van Bunschoten en Spakenburg sinds 1940 en vooral vanaf de jaren zestig. Deze beide plaatsen groeiden kort na 1940 aaneen en vormen sindsdien het dubbeldorp Bunschoten-Spakenburg, de nieuwe hoofdplaats van de gemeente.
In Bunschoten voltrok de uitbreiding zich merendeels buiten de oude stadsgracht. De uit de Middeleeuwen stammende plattegrond - een uniek voorbeeld van een gestagneerde stadsontwikkeling- is hierdoor in hoofdlijnen bewaard gebleven en kan thans zonder problemen teruggevonden worden. Op het punt waar de Veenestraat overgaat in de Dorpstraat bevindt zich links een laaggelegen perceel grasland waar eertijds de stadsgracht heeft gelegen. Beter dan ergens anders verkrijgt men hier een indruk van de vroegere breedte van de gracht, namelijk ongeveer 40 meter. De Westsingel die de gracht aan de buitenzijde volgt, herinnert aan de vroegere buitenburgwal. De huizen aan de rechterzijde zijn in de gedichte gracht gebouwd. De West-binnenburgwal is eveneens nog gedeeltelijk aanwezig als een doodlopende straat en staat bekend als de Burgwal. Langs de Westsingel bevindt zich verder, nadat de bebouwing ophoudt, een versmald restant van de voormalige gracht. Ook is van hieruit de hogere ligging van de Dorpsstraat met zijn vele stadsboerderijen -deels nog met karakteristieke hooiopslag- goed waarneembaar. Een nog betere aanblik levert deze straat echter op vanaf de Oostsingel, waar eveneens een restant van de gracht bewaard is gebleven.
Het oude dorp Spakenburg is -aan de landszijde tenminste- thans geheel omsloten door nieuwbouw. In de directe omgeving van de oude en de nieuwe haven is nog altijd fraai het uiterlijk van een vissersplaats te zien. De bedrijvigheid is met de afsluiting van de Zuiderzee weliswaar sterk afgenomen, maar de veelal goed bewaard gebleven visserswoningen en bedrijfsgebouwen ademen nog steeds de sfeer van weleer uit. In iets mindere mate geldt dit ook voor de rest van het oude dorpscentrum. Hoewel een gedeelte van de Gracht nu gedempt is en diverse woningen en boerderijen

daarlangs door nieuwbouw zijn vervangen of ingrijpend zijn verbouwd, is het karakter van deze oude hoofdbebouwingsas over het algemeen eveneens vrij goed bewaard gebleven.

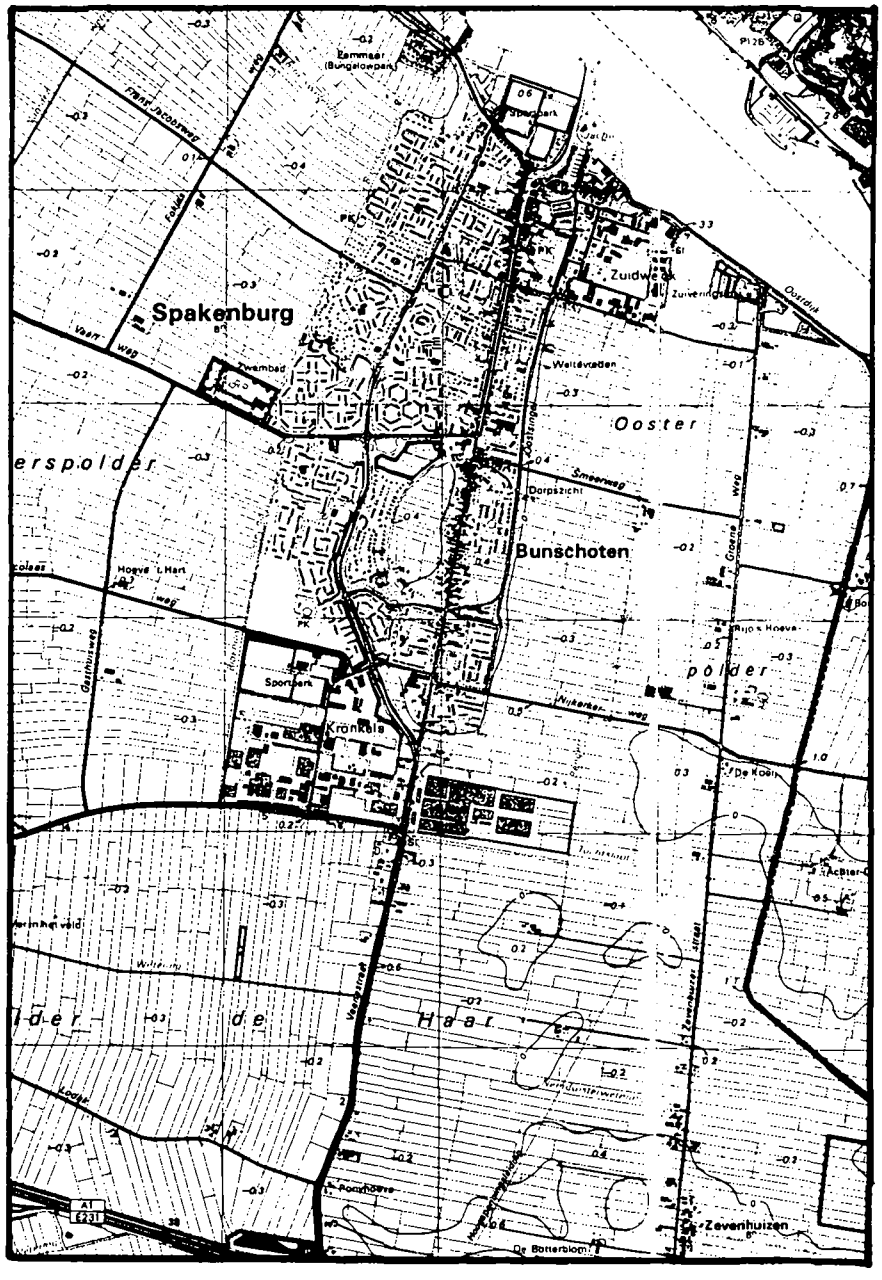

Afb. 9 Bunschoten anno 1989

DEEL B INVENTARISATIE

1 STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

1.1 Gebieden binnen de bebouwde kom

1.1.1. Dorpskernen vóór 1850 en 1850-1940

Bunschoten-Spakenburg

Het grootste dorp binnen de gemeente, het dubbeldorp Bunschoten-Spakenburg, is ten gevolge van bebouwing in de twintigste eeuw sterk in omvang toegenomen. In deze periode ook groeiden het voormalige vestingstadje Bunschoten en het oude vissersdorp Spakenburg aaneen tot de huidige hoofdplaats. Hoewel de eerste aanzet hiertoe met het ontstaan van de lintbebouwing langs de Spakenburgsche Gracht al voor 1940 werd gegeven, voltrok de uiteindelijke samenvloeiïng van beide nederzettingen zich tijdens de explosieve groeifase van de jaren zestig en vooral jaren zeventig. In stedebouwkundig opzicht kan onderscheid gemaakt worden tussen de vooroorlogse bebouwing die vooral het karakter heeft van een niet-planmatige verdichting binnen en aan de rand van de oude dorpskernen, en de na-oorlogse bebouwing, die duidelijk het stempel draagt van planmatig aangelegde woningbouwcomplexen met een sterke mate van uniformiteit, maar zonder enige samenhang met de historisch-ruimtelijke structuur. In het onderstaande zullen we ons beperken tot de vooroorlogse dorpskernen, die nog altijd duidelijk te onderscheiden zijn.
De oude dorpskern van Bunschoten onderging tijdens de M.I.P.-periode stedebouwkundig gezien in zoverre geen grote veranderingen, dat in 1940 nog altijd het eeuwenlang bestaande Middeleeuwse stadsplan duidelijk herkenbaar was. De uitbreiding van de bebouwing kwam in deze periode pas relatief laat op gang, rond 1900, en vormde door de lokatie bovendien geen al te grote aantasting van de oude dorpsstructuur. Uitgezonderd de direkt aan de oorspronkelijke singelgrachten gelegen gronden werd er wat betreft het gebied van de oude stadsplattegrond alleen gebouwd binnen de al bestaande bebouwing. De karakteristieke openheid tussen de lintbebouwing van de Dorpsstraat en de achterliggende wei- en hooilanden bleef hierdoor gehandhaafd. Hoewel het dorp na de tweede wereldoorlog vervolgens wel enkele meer ingrijpende veranderingen onderging (herverkaveling, bebouwing oostelijke weiden, zie Deel A) is het uit de Middeleeuwen stammende stadsplan thans nog altijd goed zichtbaar.
Spakenburg gaf tijdens de M.I.P.-periode een veel sterkere stedebouwkundige ontwikkeling te zien dan Bunschoten. Hierbij kunnen er in chronologische volgorde een aantal fasen worden onderscheiden. Allereerst werd tijdens de laatste helft van de vorige eeuw de bestaande bebouwing aanzienlijk verdicht. Veelal ging het hier om kleine visserswoninkjes van een zeer marginale kwaliteit. Met name aan de smalle steegjes direct achter de oude hoofdbebouwing leidde dit vaak tot schrijnende woontoestanden. Bovendien verrezen er temidden van de woningen diverse nieuwe

visverwerkingsbedrijven. Na het gereedkomen van de Nieuwe Haven in 1886 richtte de uitbreiding van de bebouwing zich vervolgens ook op nieuwe lokaties ten noordoosten van de oude dorpskern. Ook hier was sprake van een vrij willekeurige afwisseling van de functies wonen en werken. Tijdens de eerste helft van deze eeuw vond het bouwen op nieuwe lokaties -nu ook elders buiten de oude dorpskern- versneld voortgang. In deze periode waren de woningen van beduidend betere kwaliteit dan in de voorgaande jaren en vonden ook de eerste planmatige uitbreidingen (Nieuwe Schans, Polstraat) plaats. Nieuw was tevens de geleidelijk optredende functiescheiding tussen wonen en werken. Vanaf de eerste wereldoorlog concentreerde de bedrijfsbebouwing zich in toenemende mate in het gebied ten oosten van de Nieuwe Haven (Kerkemaat e.o.), terwijl elders in het dorp de bedrijvigheid geleidelijk aan terugliep. Hoewel er nadien tal van kleine en grotere veranderingen optraden (o.a. demping van de Binnengracht, sanering van slechte en te laag gelegen visserswoningen aan de niet gerioleerde stegen, oprukken van moderne winkelbebouwing) is de bovengeschetste "gefaseerd" tot stand gekomen dorpsstructuur thans nog altijd goed herkenbaar.

Eemdijk

Eemdijk heeft stedebouwkundig gezien sinds het gereedkomen van de bebouwing op de in de jaren dertig afgegraven ringdijk geen grote veranderingen meer ondergaan. Nog altijd wordt de hoofdstructuur van het dorp bepaald door de lineaire bebouwing langs de Eem en het ter hoogte van de Ringweg gelegen kleine dorpscentrum. De bescheiden uitbreiding die na 1940 langs de Bikkersvaart (de Vaartweg) ontstond, vormde geen wezenlijke wijziging van deze structuur. Wel werd een aanzienlijk deel van de oorspronkelijke bebouwing in de loop der jaren geheel of gedeeltelijk vervangen door nieuwbouw. Verder werd het beloop van de weg die vanouds over of direct achter de Eemdijk langs liep ten tijde van de ruilverkaveling vrij ingrijpend gewijzigd.

Zevenhuizen

De uitbreiding van Zevenhuizen is na 1940 zeer gering geweest. In stedebouwkundig opzicht veranderde nagenoeg niets. Als vanouds wordt de dorpsstructuur bepaald door de lineaire bebouwing langs de Zevenhuizerstraat. Bovendien draagt het dorp nog altijd in belangrijke mate het karakter van een boerderijendorp. Wel werd het straatprofiel in het kader van verkeersbeperkende maatregelen recentelijk gewijzigd.

1.2 Gebieden buiten de bebouwde kom

Het buitengebied van de gemeente Bunschoten heeft grotendeels nog steeds een sterk agrarisch, weinig verstedelijkt karakter. De gebieden buiten de bebouwde kommen van Bunschoten-Spakenburg, Eemdijk en Zevenhuizen kunnen worden gekenmerkt als dunbebouwde gebieden met slechts een geringe mate van verspreid aan de wegen gelegen bebouwing. De openheid van het polderland wordt nog eens extra versterkt door het volledig ontbreken van bebossing.

1.2.1 Verdedigingswerken vóór 1850 en 1850-1940

Alles wat in het kader van de Grebbelinie binnen de regio Eemland en Valleigebied tot stand is gekomen en nu nog aanwezig is, wordt als waardevol aangemerkt en maakt als zodanig deel uit van het gelijknamige bijzondere gebied dat zich van noord naar zuid over de gehele lengte van de Vallei uitstrekt. Ook het gebied van de huidige gemeente Bunschoten maakte vroeger deel uit van de linie (voor algemene informatie over de Grebbelinie wordt verwezen naar de regiobeschrijving). Veel werken trof men hier evenwel niet aan. De karakteristieke liniewal bijvoorbeeld eindigde bij Krachtwijk, in de huidige gemeente Amersfoort, en deed Bunschoten niet aan. De reeds aanwezige dijk langs de Eem nam de functie van deze wal over. Het gehele gebied ten oosten van de dijk behoorde tot de meest noordelijke inundatiekom van de linie.
Het eerste werk dat in het kader van de Grebbelinie in het gebied van Bunschoten gereed kwam was de zeesluis van Spakenburg. Deze werd tussen 1742 en 1755 aangelegd. Met de uitbreiding en modernisering van de linie in 1786 kwamen nabij het strategisch belangrijke punt van de havenmond nog drie andere werken tot stand. Aan de westzijde bouwde men een in de keel open batterij, terwijl aan de oostzijde twee gesloten redouten of veldschansen verrezen, waarvan één binnen- en de andere buitendijks. Van deze werken treft men thans alleen in de straatnaamgeving -Oude en Nieuwe Schans- nog sporen.
Het duurde vervolgens tot aan 1939-'40 voordat in Bunschoten weer aan de Grebbelinie gebouwd werd. Het betrof ditmaal de bouw van enkele betonnen mitrailleurkazematten en tankversperringen om de Duitse vijand tegen te houden. Ook de meeste van deze werken verdwenen na de oorlog weer, zodat uit deze periode thans alleen nog een betonnen tankversperring op de Oostdijk resteert. In 1949 werd met de demping van de Binnengracht ook de inmiddels meerdere malen vernieuwde spuisluis gesloopt.

2 GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN

2.1 INLEIDING

Per gemeente zijn 'gebieden met bijzondere waarden' onderscheiden. De aard van de waardering hangt ten nauwste samen met het karakter van het MIP: de waarde wordt ontleend aan de kwaliteit van de historische bebouwingsstructuren in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing. Cultuurhistorische waarden die geen of weinig relatie met de gebouwde omgeving hebben, komen in de waardering niet of nauwelijks aan bod.

In het kader van het MIP is het niet mogelijk gedetailleerd onderzoek te doen naar de kwaliteiten van de gebieden met bijzondere waarden. De onderstaande beschrijving van de waarden beoogt niet uitputtend te zijn, maar is op hoofdzaken gericht.

Inventarisatieformulier gebieden met bijzondere waarden
Ten behoeve van een systematische aanpak is per gebied met bijzondere waarden een formulier ingevuld met de feitelijke gegevens, het gebiedstype, een omschrijving van de waarde en tevens een tabel met waarderingscriteria.

Bij het formulier is zonodig een kaartje gevoegd met de omgrenzing van het gebied, de geïnventariseerde objecten alsmede de belangrijkste structuren conform de legenda.

Waarderingscriteria
De in de stedebouwkundige typologie onderscheiden gebiedstypen worden op hun bijzondere (cultuurhistorische) waarden getoetst, met behulp van een aantal criteria. Ten behoeve van een zo goed mogelijke vergelijkbaarheid van de waarde van object en gebied zijn deze criteria analoog aan de voor de objecten gehanteerde criteria.

De door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgestelde criteria zijn primair ontwikkeld om de waarde van gebieden uit de periode 1850-1940 vast te stellen, gemeten naar hun landelijke betekenis. Binnen het MIP-Utrecht is gekozen voor een bredere opzet waarbij ook de gebieden uit de periode vóór 1850 worden betrokken en waarbij eveneens de waarde van gebieden op provinciaal en gemeentelijk niveau wordt bepaald. De criteria van de RdMz zijn daartoe aangepast: de volgorde is gewijzigd en enkele formuleringen zijn aangepast.
De volgende (sub)criteria worden onderscheiden:

1. **omgeving**: de stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving;
   1.1 onderdeel groter geheel: de betekenis van het gebied als onderdeel van een groter geheel, bijv. een buitenplaats in een landgoederenlandschap;
   1.2 ruimtelijke relatie: de betekenis van het gebied vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving, bijv. een boerderijstrook in een veenontginning;

1.3 **markering/dominante situering**: de betekenis van het gebied vanwege de markering van het stadsbeeld (bijv. villapark), als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel (bijv. een parkaanleg) of als representant van een groter geheel, bijv. een fort binnen een linie;

2. **stedebouw/landschapsinrichting**: de intrinsieke kwaliteit van stedebouw en/of landschapsinrichting;
   2.1 **structuur**: de kwaliteit van het gebied vanwege het ruimtelijk concept en de structuur gelet op de bijzondere samenhang van functies, schaal, wegen, wateren, groenvoorziening, bebouwing en open ruimten;
   2.2 **erfindeling**: de kwaliteit van het gebied vanwege de percelering en de wijze waarop de erven zijn ingedeeld, bijv. de erven van een boerderijstrook;
   2.3 **bebouwing**: de betekenis van het gebied vanwege de architectonische of architectuurhistorische kwaliteiten van de bebouwing, bijv. die van een woningbouwcomplex;
3. **historie**: de bijzondere cultuurhistorische betekenis;
   3.1 **specifieke uitdrukking**: de betekenis van het gebied vanwege de structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met, en duidelijke uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemene historische ontwikkeling;
   3.2 **stedebouwkundig**: de betekenis van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;
   3.3 **innovatieve waarde**: de betekenis van het gebied vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie gelet op type, motief en datering;
4. **gaafheid**: de mate waarin het gebied zijn oorspronkelijke gedaante bewaard heeft (herkenbaarheid);
   4.1 **omgeving**: belang van het gebied in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landelijke omgeving (vergelijk criterium 1);
   4.2 **structuur**: belang van het gebied vanwege de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorspronkelijke) historisch-ruimtelijke structuur en functionele opzet als geheel;
   4.3 **erfindeling**: belang van het gebied vanwege de vorm, grootte en/of karakteristieke inrichting van de erven;
   4.4 **bebouwing**: belang van het gebied vanwege de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing.

Toelichting

Toepassing van deze criteria vindt plaats door middel van een driepunts-schaal op het inventarisatie-formulier teneinde vast te stellen of de betekenis van het gebied met bijzondere waarden van nationaal, provinciaal of gemeentelijk belang is. Per criterium is de waarde worden: 1 - zeer hoog, 2 - hoog, 3 - redelijk. Indien een criterium niet (meer) van toepassing is, wordt in deze tabel geen score aangegeven.

Aan de hand van de score op de verschillende criteria wordt tenslotte een totaalwaarde bepaald (zie veld 'kwalificatie').

2.2 INVENTARISATIE GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN DE GEMEENTE BUNSCHOTEN

In de gemeente Bunschoten zijn twee gebieden met bijzondere waarden te onderscheiden:

1. Bunschoten-stad
2. Spakenburg-Haven

Het eerstgenoemde gebied bestaat uit de oude omgrachte kern van Bunschoten. Het tweede gebied bestaat uit een deel van het dorp Spakenburg, voornamelijk het noord-oostelijke deel -waaronder de havens- dat nog enigszins een historische structuur bezit.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : GBW Bunschoten 1
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Bunschoten
naam : Bunschoten stad
gebiedstype : versterkt dorp met lintbebouwing
inv. datum : 20 november 1991
inventarisator : D. Cazemier/ B. Olde Meierink
aantal MIP-objecten : ca. 40
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Vervloet 1974

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			x
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden

De oude kern van Bunschoten wordt in zijn geheel als waardevol aangemerkt. Het gebied dat begrensd wordt door de resten van de oude stadsgracht die eens de bebouwde kom van Bunschoten omsloot, ontleent zijn waarde in de eerste plaats aan de in het deel A uitvoerig beschreven historisch-ruimtelijke structuur. De uit de Middeleeuwen stammende stadsplattegrond -een uniek voorbeeld van een gestagneerde stadsontwikkeling- is in hoofdlijnen bewaard gebleven en kan nog zonder veel problemen teruggevonden worden. Dit ondanks het verdwijnen van de zogenaamde "burgwalletjes" (het schaakbordachtige wegenpatroon dat tussen de Dorpsstraat en de beide grachthelften lag, en als de eerste aanzet van een nimmer uitgevoerd Middeleeuws bestemmingsplan gezien kan worden) bij de herverkavelingswerkzaamheden aan het begin van de jaren vijftig en de latere bebouwing van een groot gedeelte van de oostelijke wei- en hooilanden.

Naast aan zijn historisch-ruimtelijke structuur ontleent het waardevolle gebied Bunschoten verder voor een belangrijk deel zijn waarde aan de historische bebouwing, voornamelijk bestaande uit stadsboerderijen. Over het algemeen is de kwaliteit van deze bebouwing, waarbinnen verder onder andere de vijftiende-eeuwse dorpskerk een opvallende positie inneemt, nog zeer goed. Wel zijn als gevolg van de toegenomen welvaart aan het einde van de vorige eeuw veel boerderijen van nieuwe en "mooiere" gevels en soms zelfs geheel nieuwe woonhuizen voorzien. De bijgebouwen bleven veelal wel in de oude staat. Een opvallend element bij veel boerderijen vormt de hooiopslag in de vorm van de karakteristieke "kaakberg". Daarnaast is ook de ligging van de boerderijen direct aan de door bomen omzoomde Dorpsstraat karakteristiek. Vanaf de inmiddels tot een flinke sloot ineengeschrompelde stadsgracht is, dankzij het grotendeels openblijven van de groenlanden tussen de Dorpsstraat en de beide grachthelften, bovendien nog goed de ten opzichte van de omgeving hogere ligging van de boerderijen aan de Dorpsstraat te zien.

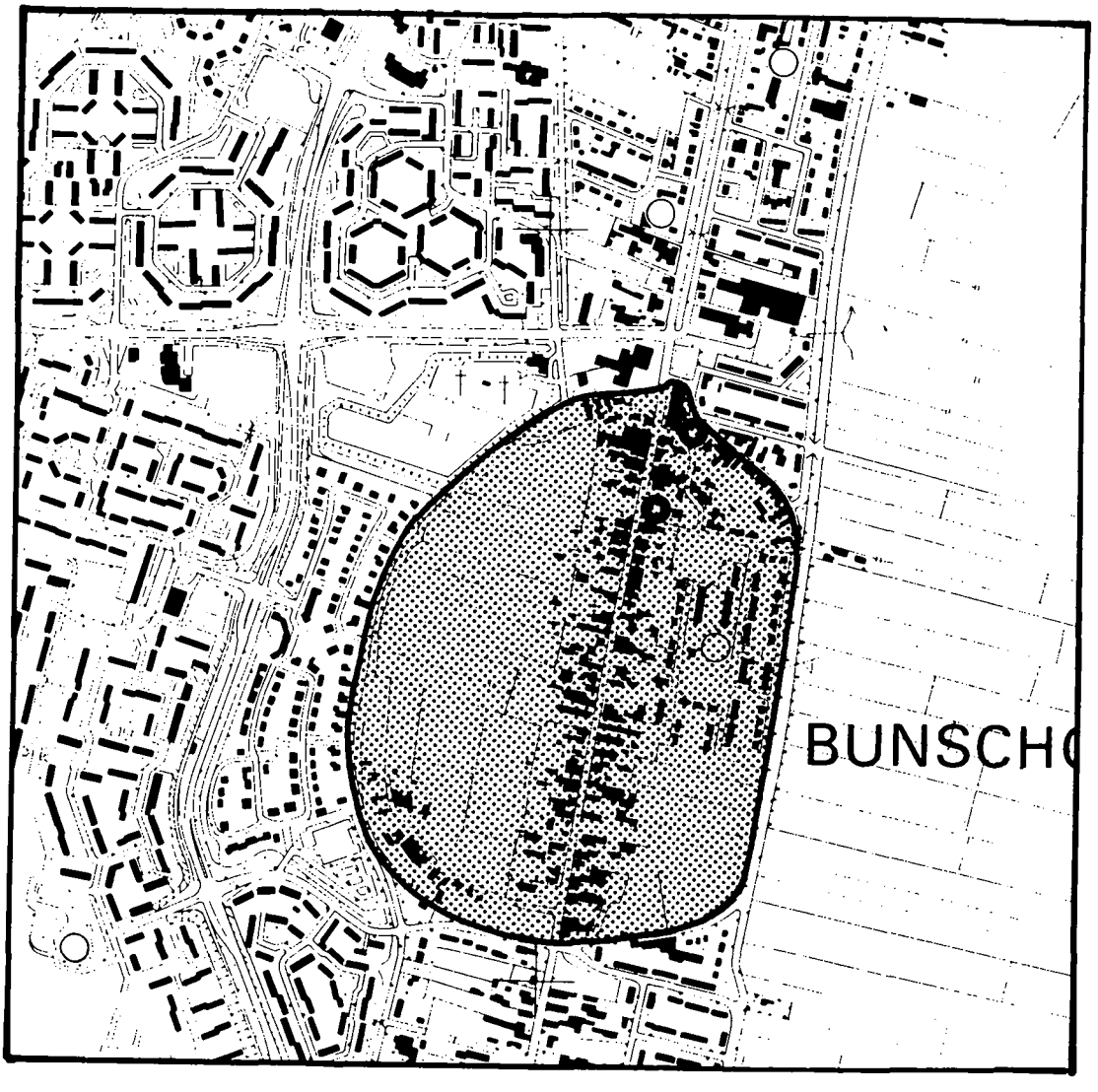

Afb. 10 Bunschoten

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

nummer : Bunschoten GBW 2
inventarisatiegebied: Eeemland en Vallei
gemeente : Bunschoten
naam : Spakenburg-Haven
gebiedstype : Vissersdorp
inv. datum : 23 november 1991
inventarisator : D. Cazemier/B. Olde meierink.
aantal MIP-objecten : ca.20
kwalificatie : Provinciaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Zicht op Monumenten

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing		x	

omschrijving waarden

Het noordoostelijk deel van Spakenburg wordt bijna in zijn geheel als waardevol aangemerkt. Hierbij gaat het in de eerste plaats om de historisch-ruimtelijke structuur van het gebied en pas daarna om de individuele kwaliteit van de bebouwing. De sterke groei van Spakenburg tijdens de periode 1850-1940 heeft in dit deel van het dorp een gevarieerd inrichtingspatroon opgeleverd waarbij de te onderscheiden ruimtelijke componenten telkens teruggevoerd kunnen worden naar een bepaalde fase in de voor het vissersdorp zo karakteristieke stedebouwkundige ontwikkeling.
De bebouwing van de direct achter de oostelijke zeedijk gelegen Weikamp dateert van kort na het midden van de vorige eeuw. Gelijktijdig met de voortgaande verdichting van de oude dorpsbebouwing aan en nabij de Gracht (Spuistraat, Kerkstraat, Oude Schans, Turfwal, Oude Haven, Hoekstraat) en langs de daar

achter gelegen steegjes (o.a. de Mandemaakers- en de Watersteeg) vond hier na 1850 één van de eerste uitbreidingen plaats. Waar de bebouwing van de stegen in de jaren zestig grotendeels werd weggesaneerd, bleef de bebouwing van de Weikamp grotendeels wel gehandhaafd. In kwalitatief en vooral woontechnisch opzicht stak deze bebouwing duidelijk uit boven die -éénkamerwoninkjes- in de oude verdichtingen. Naast iets grotere visserswoningen treft men hier tevens restanten aan van het eertijds veelvuldig voorkomende kleine visverwerkingsbedrijf. Karakteristiek is ook de variatie die de rooilijn van de bebouwing plaatselijk ten opzichte van de weg vertoont. Opvallend is verder de aanwezigheid van een tweetal "hoekpanden" :één ter hoogte van de bocht ongeveer halverwege de licht gebogen Weikamp en één op de hoek van de Weikamp met de Oostsingel.

De bebouwing langs de in 1853 nieuw opgetrokken oostkade van de Oude Haven dateert eveneens uit de laatste helft van de vorige eeuw. Hoewel de woningen en kleine bedrijfsgebouwen met hun ligging in één rooilijn direct aan de straat een meer geordende indruk maken dan die aan de Weikamp, betreft het toch ook hier duidelijk een niet-planmatige uitbreiding. De variatie in gevelindeling en goothoogte is vrij groot. Het meest opvallend is echter de plaatsing van de woningen: hoog boven de straat als bescherming tegen hoog water, met de voordeuren via een trap te bereiken. Deze hoge ligging wordt nog eens extra benadrukt door de bebouwing die na het gereedkomen van de Nieuwe Haven in 1886 aan de Havendijk direct achter de bebouwing van de Oude Haven verrees. Hier liggen de woningen beduidend lager hetgeen een typerend niveauverschil te zien geeft tussen de beide -met de achterzijde naar elkaar toegeplaatste- bebouwingen.
De bebouwing van de Nieuwe Schans representeert vervolgens een geheel nieuwe periode in de ontwikkeling van Spakenburg. Het betreft hier de eerste planmatige uitbreiding van de oude kern. Ten behoeve van de vissersbevolking die grote behoefte had aan betere woningen werden in 1908 reeds de Nieuwe Schans gevlakt en de grachten gedempt, waarna in 1914 werd besloten tot sociale woningbouw op deze plaats. De langs redelijk smalle straten geplaatste rijtjeswoningen worden aan de achterzijde ontsloten door steegjes, waardoor in deze nieuwe structuur in zekere zin toch de historische karakteristiek van Spakenburg (smalle straten en korte steegjes) doorschemert. Het oorspronkelijke straatprofiel sinds kort door de aanleg van verkeersbeperkende opstakels aangetast.
Uit ongeveer dezelfde periode als de planmatige uitbreiding van de Nieuwe Schans stamt de bebouwing van de Kerkemaat, gelegen ten oosten van de Nieuwe Haven. Ook hier hebben we te maken met een nieuw element binnen de stedebouwkundige ontwikkeling van Spakenburg. Met zijn uitgebreide en -in vergelijking tot het verleden- grootschaligere bedrijvigheid (o.a. bestaande uit een scheepswerf, nettentaanderij, inleggerij en rokerij) en slechts een enkel woonhuis, kan de Kerkemaat in feite beschouwd worden als het eerste -zij het nog vrij kleine- bedrijfsterrein van Spakenburg. Kort na de tweede wereldoorlog zou er in aansluiting op deze bebouwing ook aan de noordwestzijde van de Oostmaat een uitgebreide bedrijvigheid verrijzen. De eerste bebouwing van de Oostmaat dateert overigens uit het begin van de jaren dertig,

toen met de afsluiting van de Zuiderzee de oostelijke zeedijk kwam te vervallen en werd afgegraven. Op de glooiing van de dijk werden in eerste instantie hoofdzakelijk huizen gebouwd. Later volgde, mede onder invloed van het teruglopen van het kleine visserijbedrijf in de oude stadsdelen, de vestiging van diverse bedrijven.
Als laatste onderdeel in de chronologische beschouwing van het bijzondere gebied komt merkwaardig genoeg de oudste kern aan en nabij de Gracht aan de orde. Hier namelijk heeft de terugloop van de visserij zich vanaf de jaren dertig het meest uitgesproken doen gelden. Zo werden de pittoreske binnenhaven -in de volksmond de Binnengracht genoemd- en de spuisluis gesloopt en het water gedempt. Een kale ruimte, het Spuiplein bleef over. Bovendien nam met de sterk groeiende bevolking de behoefte aan winkels toe. Bij voorkeur vestigde men zich nabij bestaande winkels. De westelijke bebouwing van de Kerkstraat werd gesloopt en er ontstond een nog groter plein om de in aantal toenemende auto's te parkeren. Ook in de door sloop vrijgekomen saneringsgebieden -de stegen- (zie voorgaande) ontstonden grote parkeerplaatsen. Een ingrijpende overgang van vissershaven naar winkelcentrum al met al, hoewel er ook in dit deel van het dorp dankzij onder andere de aanwezigheid van de scheepswerf aan de Oude Haven en een aantal bedrijfjes van vishandelaren nog genoeg aan het recente verleden herinnert.

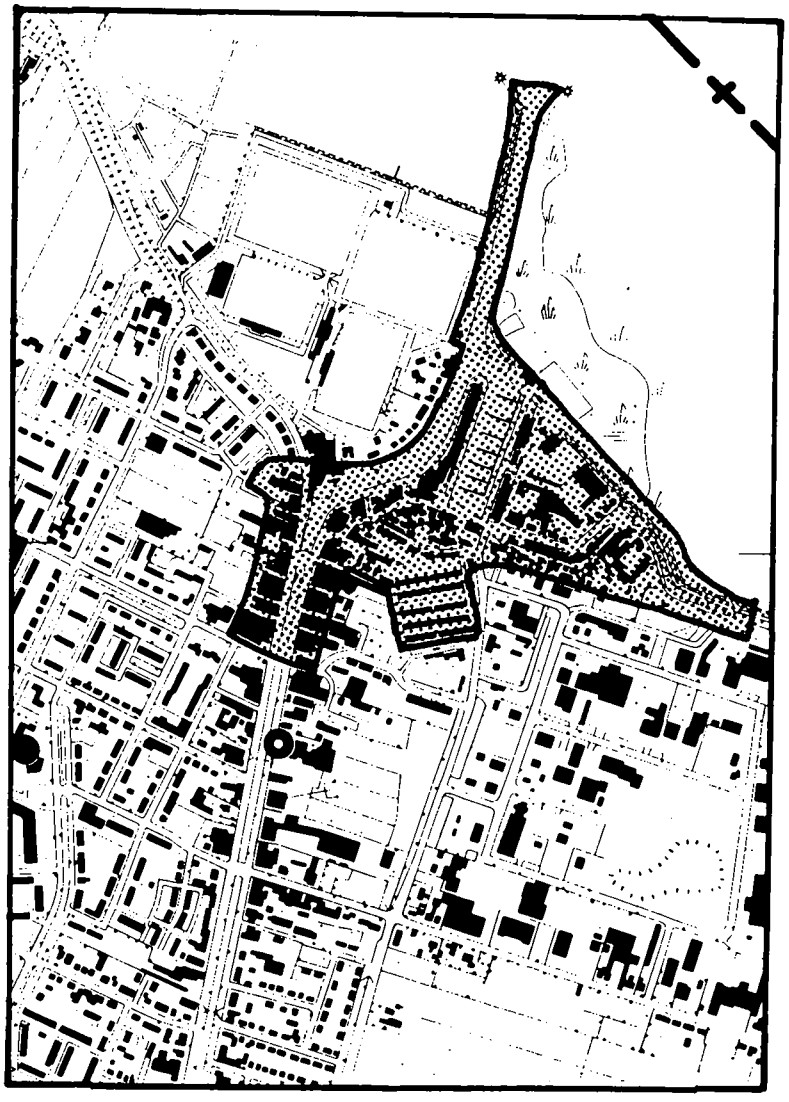

Afb. 11 Spakenburg-haven

3. ARCHEOLOGISCHE TERREINEN EN HISTORISCH-GEOGRAFISCHE ELEMENTEN

3.1 ARCHELOGISCHE TERREINEN

Archeologische vindplaatsen opgenomen in: Archeologische monumenten in de provincie Utrecht, R.O.B. en Provincie Utrecht, 1987.

1 Aanleg en overblijfselen van de Laat-Middeleeuse stad Bunschoten (terrein beschermd ingevolge de Monumentenwet).
2 Terrein waarin vermoedelijk resten van een Laat-Middeleeuws klooster (Bunschoten-St. Nicolaasweg)

3.2 HISTORISCH-GEOGRAFISCHE ELEMENTEN
(in het buitengebied)

1 Terrein met terpen waarop de oudste boerderijen van Zevenhuizen werden gebouwd.
2 Eemdijk
3 Grachtenstelsel Bunschoten
4 Haven Spakenburg

4. BOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

4.1. VERDEDIGINGSWERKEN, ZAKEN EN GEBOUWEN MET EEN MILITAIR KARAKTER

In de gemeente Bunschoten zijn een aantal resten van verdedigingswerken aanwezig. In de eerste plaats zijn dat de grachten van het stadje Bunschoten. De verdedigingsgordel bestond uit een brede, ondiepe ovale grachtenstelsel waarbinnen een aarden wal was gelegen. Resten van een stadspoort zijn aangetroffen aan de zuidzijde van de Dorpsstraat, deze zijn in het plaveisel aangegeven.
In de 80-jarige oorlog legde ten westen van de haven van Spakenburg een schans aangelegd. In 1786 legde men waarschijnlijk ter vervanging van de waarschijnlijk door verwaarlozing vrijwel verdwenen schans in het kader van de Grebbelinie aan de haven van Bunschoten een aantal verdedigingswerken aan. Ten westen van de haven een in de keel geopende batterij; ten oosten van de haven werden twee redouten aangelegd. Een buitendijks en een binnendijks, van de laatste is de structuur in het stratenpatroon van de Nieuwe Schans behouden gebleven.
Op de hellingen van de Oostdijk liggen in 1939 aangelegde wegversperingen opgebouwd uit betonblokken met schuingeplaatste railfragmenten. Deze wegversperringen hadden tot doel de oostelijke toegangsweg voor het verkeer af te sluiten.

4.2 BRUGGEN, SLUIZEN EN ANDERE WEG- EN WATERBOUWKUNDIGE WERKEN EN DE BIJBEHORENDE HULPMIDDELEN.

Aan de Eemdijk vinden we een 1941 daterend gemaal dat het water uit de polder in de Eem loost. Bij het gemaal een personeelswoning waarschijnlijk uit dezelfde tijd.
In de Eemdijk ter plaatse van het veerpont naar Eemnes is een constructie voor schotbalken aangebracht.

4.3 GEBOUWEN VOOR HET LANDS-, GEWESTELIJK EN GEMEENTELIJK BESTUUR

Aan de Dorpsstraat 92 te Bunschoten staat het voormalige raadhuis van deze gemeente. Het gebouw dat in 1914 werd gebouwd naar ontwerp van de architect Onvlee bestaat uit een kubusachtig gebouw van twee bouwlagen onder een overstekend schilddak. Naast het gemeentehuis rechts, staat de eveneens kubusvormige ambtswoning van de burgermeester uit 1896.

4.4 KERKELIJKE GEBOUWEN EN BIJZONDERE ONDERDELEN DAARVAN, ALSMEDE WONINGEN EN KERKELIJKE FUNCTIONARISSEN

Bunschoten en Spakenburg kennen een respectabel aantal oudere en jongere kerken.
De oudste is de Grote of N.H. Kerk aan de Dorpsstraat 21. Deze bakstenen laat-gotische Dorpskerk ligt op een ommuurd kerkhof. De kerk bezit een bakstenen schip zonder zijbeuken met tweemaal versneden steunberen dat sinds 1780 recht gesloten is en met aan

de westzijde een veelhoekige toren van twee geledingen met aan de zuidzijde een aangebouwde traptoren. Voor 1780 was de kerk in bezit van dwarspand bekroond met dakruiter en een rechtgesloten koor. Kerk en toren zijn rijk geornamenteerd door gebruik van natuursteen voor omlijstingen en hoekbkokken. Het schip bezit versneden, bakkstenen steunberen met lessenaarsdakjes. Vijf steunberen van de noordzijde bezitten aan de bovenzijde een kleine nis. De spitsboogvensters vensters bezitten bakstenen dagkanten en stijlen en forse natuurstenen afzaten. De vijfde travee wordt zowel aan de voor- als achterzijde ingenomen door ingangen (noordzijde dichtgezet- met natuurstenen driepassen die waarschijnlijk uit ca. 1780 dateren. Het schip wordt gedekt door een leien zadeldak. De toren bestaat uit een hoge onderbouw afgesloten met een trans en zich voortzettend in een smallere bovenbouw met afgeschuinde hoeken en bekroond met een ingesnoerde spits.
De gelijkvloerse torenruimte was oorspronkelijk voorzien van een kruisgewelf en bezit nu een gemetseld graatgwelf.
Het schip bezit trekbalken met korbeelstellen met gotische sleutelstukken met peerkraalmotief en is overdekt door een houten tongewelf.
Wanneer Bunschoten een kerk kreeg is onbekend. In 1300 wordt voor het eerst melding gemaakt van een parochie Bunschoten. Op basis van het peerkraalmotief van de sleutelstukken schijnt de tegenwoordige kerk in het laatste kwart van de vijftiende eeuw als kruiskerk te zijn gebouwd. De enigszins plompe toren schijnt, gezien de natuurstenen- hoek- en negblokken in het begin van de zestiende eeuw te zijn ontstaan. Hoewel de toren slechts twee geledigen en enige gelijkenis met de toren van de N.H. Kerk van Laren (N.H.) vertoont, menen we haar toch te moeten rekenen tot de reeks torens van parochiekerken in de provincie Utrecht die onder invloed van de Utrechtse domtoren tot stand kwam, zoals te Amersfoort, Wijk bij Duurstede, Amerongen, Rhenen, Soest, Loenen en Eemnes-buiten.
Weliswaar bezit de kerk slechts twee geledingen maar in opzet past ze geheel in de groep van Utrechtse kerktorens.
De tweede kerk van Bunschoten-Spakenburg ligt aan de Kerkstraat 7 te Spakenburg en werd gebouwd in 1841 als kerkgebouw voor de nieuwe CHristelijk Afgescheiden Gemeente. Het gebouw heeft tot 1878 als zodanig gefunctioneerd. Het gebouw werd in 1879 verbouwd tot schoolgebouw, waarbij het aan de linkerzijde werd verdubbeld en onder een kroonlijst getrokkken. Slechts de rondboogvensters met ijzeren roedenverdeling herinneren aan de oorspronkelijke functie.
Aan de Kerkstraat 20 te Spakenburg ligt de derde kerk, de Noorderkerk, die de hier voorgaande verving. Het is een in neo-romaansestijl gebouwde kerkgebouw van de Christelijk afgescheiden gemeente. Deze in 1878 naar ontwerp van de architect Jurlings te Nijkerk gebouwde kerk bezit een zeven traveeen lang ongedeeld schip met versneden steunberen met een aan de westzijde een iets uit de gevellijn naar voren springende toren. In 1924 werd de kerk aan de rechterzijde vergroot met een 4-traveeen brede vrij forse zuiderdwarspand.
De zelfde architect ontwierp in 1890 het eenbeukige kerkgebouw "Kostverloren" voor de Kerkeraad van de Dolerende Kerk, de tweede afscheiding in Bunschoten-Spakenburg, aan het Kolkplein 1 te Bunschoten. Het behoort tot een complex van kerk, pastorie,

school en onderwijzerswoning. Het is een eenbeukig gebouw met zadeldak en is gebouwd in een eclectische bouwstijl. Boogfries en gekoppelde vensters wijzen erop dat de romano-gotiek als belangrijkste inspiratiebron moet worden gezien. De ingang die aan de westgevel is gesitueerd is geaccentueerd door een middenrisaliet en een naar vorenspringend portaal. De kerk aan de Kolk was enkele decenia reeds te klein. De kerk was nog geen kwart eeuw later te klein. In 1913 werd opdracht gegeven tot de bouw van een nieuwe kerk : de Zuiderkerk. De hoofdvorm is eenbeukig en gedekt door een zadeldak. Zeer karakteristiek zijn de vier grote vensters met steekkappen. De westgevel heeft een een drietal ingangen met boven de middelste ingang een groot rondboogvenster met traceringen. Het gebouw werd ontworpen door een broer van de toenmalige predikant, de architect Munnik uit Den Haag in samenwerking met de Baarnse architect H. Onvlee met gebruikmaking van details uit een groot aantal architectuurstijlen.
Achter de bebouwing van de Dorpsstraat (nr. 16) verrees in 1910 het kerkgebouwtje van de Christelijk Gereformeerde Kerk. Het eenbeukige kerkgebouw onder zadeldak bezit een naar vorenspringend middendeel waarin een rondbogige ingang. Het gebouw werd ontworpen door de architect Stein uit Baarn.
In het buurtschap Eemdijk verrezen in 1933 twee kerkgebouwen. Aan de Eemdijk 47 liet de kerkeraad van de Christelijke Gereformeerde Kerk een eenvoudig zaalkerkje van vijf traveeen bouwen. Het kreeg aan de voorzijde een dakruiter. Aan de Eemdijk 63 liet de Gereformeerde Gemeente Bunschoten-Spakenburg eveneens een zaalkerkje bouwen. Beide zaalkerkje zijn vrij tradioneel met steunberen en hoekpilasters, terwijl het gebruik van smalle rechthoekige stalen vensters echter als meer eigentijds kan worden beschouwd.
Spakenburg kent nog twee kerkgebouwen in de trant van de Delftse school. In 1953-1954 verrees in opdracht van de Kerkeraad van de Christelijk Gereformeerde Kerk een eenbeukige forse zaalkerk van zes traveeen aan de Molemstraat 16. Het gebouw bezit vlaamse gevels en onversneden steunberen. Aan de achterzijde een lage aanbouw die de verbinding vormt met de consistoriekamer onder zadeldak.
In 1954 werd aan de Prinses Margrietstraat 20 de Maranthakerk gebouwd. Het is vrijstaande basilikale kerk van tien traveeen diep, onder pannen zadel- en lessenaarsdaken. De facade is naar de Margrietstraat gericht. De lichtbeuk bezit verdiepte velden. De kerk in tradionalistische stijl in trant van de Delftse School sluit aan op R.K. kerkbouwtraditie van na de tweede wereldoorlog.
Aan de Kerkplein 1 staat het kubusvormige herenhuis dat in 1890 naar ontwerp van de architect Jurling uit Nijkerk in opdracht van de kerkeraad van de Dolerende Kerk als pastorie werd gebouwd en behoort bij de naastgelegen Kerk, Kolkplein 2.
Het pand Dorpsstraat 17 is de pastorie van de N.H. Kerk en werd gebouwd in 1935 naar ontwerp van P.F. Koops.

4.5 UITVAARTCENTRA EN BEGRAAFPLAATSEN

Oorspronkelijk zullen de inwoners van Bunschoten en Spakenburg begraven zijn in en rond de grote kerk.
In het begin van deze eeuw werd noordwestelijk van Bunschoten aan de Bikkersweg de algemene begraafplaats aangelegd op een door sloten omgeven rechthoekig terrein. De entree wordt verleend door twee geprofileerde hekpijlers met afgeschuinde hoeken,waartussen een rijkgedecoreerde hekken. Op het terrein staat een in neo-gotisch stijl opgetrokken lijkenhuisje uit 1908.

4.6 HANDELS- EN KANTOORGEBOUWEN VOOR TRANSPORT EN OPSLAG

Aan de Amersfoortseweg heeft het "Waterschap beoosten de Eem" in 1955 een gebouw in de vorm van een langhuisboerderij met zijkamers laten bouwen In dit gebouw in de stijl van de Delftse school werden kantoor en werkplaatsen alsmede een dienstwoning ondergebracht.

4.7 GEBOUWEN VOOR LIEFDADIGHEID , GEZONDHEIDSZORG, WETENSCHAP EN CULTUUR

Tot deze categorie behoren ook de lagere school waarvan in Bunschoten twee objecten van belang zijn. Het betreft het hiervoor beschreven voormalige kerkgebouw Kerkstraat 7, dat van 1879 tot 1949 als kerk heeft gefunctioneerd.
Aan de Koningin Wilheminaweg 1 ligt de Klaas van Amerongenschool in 1930 gebouwd naar ontwerp van T. Sikma uit Amersfoort. In 1939 werd de school aan de zuidzijde vergroot. De school in een verzakelijkte Amsterdamse schoolstijl op L-vormige plattegrond bezit op het dak een houten dakruiter. De voormalige school aan het Kolkplein is door wijzigingens terk aangetast en niet opgenomen. Kolkplein 7 is opgenomen als hoofdonderwijzierswoning behorend bij de school en stamt uit 1894.

4.8 GEBOUWEN VOOR SPORT, RECREATIE, VERENIGING VERGADERING EN HORECA

Bunschoten kent nog een aantal gebouwen die oorspronkelijk als horecagebouwen hebben gefunctioneerd. Het oudste etablisement ligt aan de Dorpsstraat 58-60 te Bunschoten en draagt de naam 'Het Lam'. Het 1625 gedateerde pand is een dwarshuisboerderij waarvan de zaal links als gelagkamer dienst deed en voor 1870 als vergaderplaats van het gemeentebestuur diende. Sinds die tijd functioneerd het als boerderij. Onder de opkamer bevindt zich een kelder overkluisd met stenen kruisgewelven.
Het pand Dorpsstraat 1-3 draagt sinds 1854 de naam 'De gekroonde roskam' en functioneerde vanaf ongeveer 1750 als herberg. Van 1870 tot de bouw van het gemeentehuis vergaderde hier de gemeenteraad. Het pand zelf kan nog uit de 17de eeuw daterende en functioneerde als woning van de dorpschirurgijn.

4.9 KASTELEN, LANDHUIZEN, BUITENPLAATSEN, HISTORISCHE PARKEN EN TUINEN EN DE DAARBIJ BEHORENDE BIJGEBOUWEN EN OBJECTEN

In 1933 liet de koopman W. Heuveling op een redelijke afstand van de Veenestraat een landhuis van twee bouwlagen bouwen. De min of meer kubusvormigde bouwmassa wordt gedekt door een overstekend en hoog opgaand schilddak. Het front wordt geleed door twee symmetrisch geplaatste erkers onder tentdaken. Tussen de erkers bevindt zich een inpandig balkon met gekoppelde pilasters. De architect heeft zich schijnbaar laten inspireren door de landhuizen van de architect K. de Bazel. Het geheel ligt in een landschappelijke parkaanleg met rechts van het huis een vijver. De toegangslaan, links is omzoomd rijen kastanjes. Oorpronkelijk lag het geheel buitenen de bebouwde kom en kan als een late buitenplaats worden beschouwd.

4.10 WONINGEN EN WONINGBOUWCOMPLEXEN

Bunschoten heeft weliswaar stadsrechten gekregen en kent een stadsgracht, haar bebouwing is sterk agrarisch gebleven. In feite is sprake van een boerderijlint. Er is voor gekozen de objecten typologische naar bouwmassa in te delen. De panden in de kern van Bunschoten zijn te verdelen in min of meer vrijstaande diepe huizen met de nok haaks op de straatwand, vrijwel altijd eenbeukig, dwarse huizen met de nok evenwijdig aan de straatwand, vierkante huizen en huizen met een dwarsgeplaatst achterhuis op L-of T-Vormige plattegrond.
Verder zullen een aantal specifiek voor de periode 1850-1940 gebruikelijke gebouwtypen onderscheiden worden. We noemen de villa's,herenhuizen, buitenhuizen, landhuizen, middenstandswoningen, en arbeiderswoningen.

diepe huizen.

Het dorp Spakenburg telt een aantal diepe huizen . Dit zijn huizen die met de korte zijde naar de straat zijn gericht en hebben nokken die haaks op de straat staan.Voorbeelden zijn Schans 8-9 in Spakenburg.De begane grond werd oorpsronkelijk als pakhuis gebruikt terwijl de woonvertrekken op de verdieping waren gesitueerd.

dwarse huizen

Bunschoten kent in Dorpsstraat 8 een representant van dit type huis waarbij de lange zijde aan de straat is gesitueerd en de nok richting evenwijdig aan de straat is gesitueerd. Het aangetaste pand werd in 1886 gebouwd.

woningbouwcomplexen

In Bunschoten-Spakenburg is het bouwen in serie vrij laat ontstaan. Een voorbeeld is Molenstraat 37-38 in de jaren '30 gebouwd. Helaas zwaar aangetast is het complex op de Nieuwe Schans uit 1913. Het betreft hier rug aan rug gesitueerde strokenbouw.

villa's

Bunschoten telt slechts weinig villa's: Aan het Kolkplein 1 staat in in de vorm van een kubusvormige villa gebouwde pastorie van de Dolerende Kerk.
Molenstraat 35 is in 1939 gebouwd naar ontwerp van Koops.
Molenstraat 58 is in 1925 gebouwd in stijl van de Amsterdamse School.

arbeiderswoningen.

Tot deze categorie kunnen we de visserswoningen rekenen die in Spakenburg langs de Haven staan. Het zijn panden van een bouwlaag onder zadel- of mansardedak. We noemen Hoekstraat 48-52, Kerkstraat 78 en Oude Schans 26. Karakteristiek zijn de panden tussen Oude Haven en Havenstraat. Het zijn veelal twee in de lengte geschakelde panden veelal onder zadel of mansardedak. Het voorste huis was tegen de dijk gebouwd en hoger dan het achtergelegen door een steeg ontsloten achterhuis De panden hebben op de begane grond een kelder en op de verdieping de woonruimte. De zolders hadden kolderluiken en hijsbalken en dienden voor de opslag.Een voorbeeld is bijvoorbeeld het pand Havendijk 15. Het is een kleine, drie vensters brede woning onder een dwarse pannen mansardekap. De vloer van het woongedeelte ligt ruim een meter boven het maaiveld. De ruimte onder de woning is in gebruik als kelder. De situering van de vloer van het woongedeelte heeft te maken met het feit voor de bouw van de Afsluitdijk (1932) de woningen tegen hoog water gevrijwaard dienden te zijn. Ook komt het voor dat panden een verschillende vloerhoogte bezitten. In een dergelijk geval hebben slechts de panden slechts gedeeltelijk begaanbare kelders.
Vaak zijn de huizen gemoderniseerd waarbij de hoofdvorm wel bewaard bleef.

4.11. BOERDERIJEN

De meeste boerderijen zijn gesitueerd binnen de kom van het dorp Bunschoten, langs de Eemdijk in het gelijknamige dorp en in het buurtschap Zevenhuizen. De boerderijen zijn vrijwel zonder uitzondering aan de kop van de avels gesitueerd. Het woongedeelte is aan de weg gesitueerd en het bedrijfsgedeelte naar de landbouwgronden gekeerd. Boerderijen verenigen zowel woon-, stal- en tasfunctie onder een dak. Op het erf staan functioneel gegroepeerd schuren, kapbergen en andere bijgebouwen. Uit grootte, materiaalgebruik, plattegrond en situering van vensters en deuren en detaillering is de ontwikkeling van de bedrijfsvoering en de behoefte van de gebruikers aan representativiteit te herleiden. De boerderijen bezitten in het algemeen een skelet van ankerbalkgebinten en zijn veelal driebeukig. In het voorste deel van het huis vond het wonen en slapen plaats en in het achterste deel de bedrijfsvoering: stalling van vee links en rechts van de deel en het tasten van landbouwproducten op de zolder. Deze vorm, waarbij alle functies onder een dak zijn verenigd noemt men een langhuis boerderij. De langhuisboerderijen in Bunschoten dateren vrijwel alle uit de tweede helft van de negentiende en het begin

van de twintigste eeuw. Een voorbeeld van een van de oudste langhuisboerderijen is Dorpsstraat 147, Veenstraat 20 uit 1911. In Eemdijk staan langhuisboerderijen met hoger en breder achterhuis, voorbeelden zijn Eemdijk 116 en Eemdijk 121.
In Zevenhuizen staan een aantal langhuisboerderijen met symmetrisch ingedeelde voorgevels.
Bunschoten kent een tweetal 17de eeuwse dwashuisboerderijen. Dorpsstraat 36-38 is zes traveeen breed en gedekt door een zadeldak tussen bakstenen geveltoppen. Opmerkelijk is de decoratie: de ingang bezit zandstenen schelpmotieven. Karakteristiek is ook hert kruiskozijn in de topgevel. De tweede boerderij Dorpsstraat is gedateerd 1625 en werd hiervoor reeds vermeld. Karakteristiek is de hooiberg met tentdak met kapel met hooiluik en hijsbalk. Deze bunschotense variant verdient de nodige aandacht. Een mooi voorbeeld van een dwarshuisboerderij uit het einde van de 19de eeuw is Dorpsstraat 32.

4.12 BEDRIJFSGEBOUWEN

De bedrijfsgebouwen in de gemeente Bunschoten hangen samen met de twee belangrijkste middelen van bestaan die deze gemeente in het verleden kende: de veeteelt en de visserij.
Ten dienste van de veeteelt stonden de zuivelfabrieken. De gemeente telde een viertal van deze inrichtingen waarvan drie in Bunschoten en een fabriekje in Eemdijk
De zuivelfabriek "Eemlandia" Veenestraat 44 is in 1918 gebouwd naar ontwerp van de Friese architect S.F. Hoekstra en is later uitgebreid waarbij de oorpronkelijke oostelijke vleugel bewaard bleef. Karakteristiek zijn de hoger opgetrokken deel voor de installatie.
Een belangrijk deel van de bevolking vond haar bestaan in de visverwerking. Bewaard is gebleven de Rokerij, Oude Schans 56-56a. Deze rokerij uit 1877 bestaat uit een schuurgedeelte met rechts een vijftal hangen. In deze ruimten werd de vis gerookt. Ook de bijbehorende woning is bewaard gebleven.et geheel heeft nu een museale functie.
Uit 1947-1948 dateert een grootschalige rokerij aan de Oostmaat 5 van de aannemers Zwaan en Van de Hoogen. Het zeer functionele gebouw bezit de karakteristieke dakopbouw bestaande uit een in serie geschakelde zadeldakjes tussen tuitgeveltjes waarin via bedienbare schuiven de rookafvoer geregeld kon worden.
Zeer karakteristiek voor Spakenburg is de aan de Oude Haven en de Oude Schans gelegen scheepswerf van Nieuwboer. Deze scheepswerf, die van oorsprong uit de 18de eeuw dateert, bestaat uit een viertal onderdelen: de scheepshellingen, de Rode Loods, de botterloods en de smederij. De hellingen zijn direct aan de haven gesitueerd. De rode Loods dateert uit 1901 en is een houten opslagloods. De met zijn voorgevel aan de Oude Schans gelegen botterloods werd op de begane grond gebruikt als bouwplaats. Op de verdieping was de woning gesitueerd. De laat 19de eeuwse smederij was oorspronkelijk een visserswoning.